Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925
чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 75 (15049) 1993 чылдың апрель 22, четверг

Солуңга ат салган шагы 20.00

Садар өртээ 4 рубль.

Референдумга уткуштур

ЧААРТЫЛГАЛАРГА МООНДАК БОЛУР

Апрель 25-те болур референдумнуң кижилериниң салым-чолунга чугулазын барымдаалап көргеш, референдумнуң айтырыынга хамаарыштыр бодумнуң бодалдарымны чугаалаксадым. Парлалгада ол талазы-биле улуг чугаа чоруп турар. Бодалдар аңгы-аңгы-даа болуп турарын эскербес аргажок. Мындыг чугула айтырыгның кыдыынга артып калбазы-биле бодумнуң туружумну илередип, мене хөй кижилер катчыр дээрзинге идегээр-дир мен.

Тыва Республикага черге хуу өнчү тургузар бе, тургуспас бе деп айтырыгга баштай доктаап көрейн. Мен бодум хуумда тыва черге хуу өнчүнү тургузары чугула деп бодаар мен. Амгы рынок харылзааларының үезинде черге хуу өнчү турбазы экономиктиг реформаларга моондак болу бээри чайлаш чок. Бисте бүдүрүлгелерниң болгаш чурттаар оран-саваның хуужудулгазы, эки-багай-даа бол, чоруп турар. Бөгүн ону багай деп хүлээп көрбейн тур мен дээр кижилер эвээш-ле боор. Ол харын-даа кончуг эки чүүл-дүр! Ам-на кижи бодунуң бүдүрүлгезиниң, чурттаар оран-бажыңының ээзи апар чыдар аан.

Чер-биле байдал база ындыг болур ужурлуг. Чүге ындыг болуп болбас деп? Арат, тараачын, малчын кижи бодунуң чериниң ээзи болуп алгаш, бодунуң черинге чүнү-даа бүдүрүп, черин хумагалап ажыглаар болгай. Чериниң бүдүрүкчүлүү ынчан экижип кээр деп бодалдыг кижилерге катчып турар мен.

Тывага черни хуу өнчү болдурусаавас кижилерниң бодалын мен база кончуг эки билир мен. Олар «байлап келгеш, садып аппаар» деп чаңгыс барымдааны чугаалап турарлар. Кымнар келип кээрил ынчаш? Кавказтан бе, Ортаакы Азиядан бе? Ынча дээрге-даа чериниң хуужудулгазын ыяап куруне болу таарыштырар апаар болгай. Кижи бүрүзүнге хуужуттунган чер бербес талазы-биле кончуг шыңгыы негелделер турар апаар. Черни чүгле Тывада чурттап, ажылдап чоруур кижилерге бээр ужурлуг.

Демги-ле малчыннар, араттар, тараачыннар хуу черин хөй акшалыг кижилерге сада бээр дижир-дир. Таанда канчап ынчаар чөпшээрежир боор. Олар төрээн черин канчап өске байларга сада бээрил? Чүү дээш? Ындыг чүве кажан-даа болбас деп бүзүрелдиг мен. Ол дээрге анаа куруг каразыышкыннар-дыр.

Тывага черни хуужутпазы дээрге-ле, республиканың база оон көдээ ажыл-агыйының экономиктиг чаартылгаларынга улуг моондак болуру билдингир.

Ам Россия референдумунуң айтырыгларынга хамаарыштыр каш сөс. Мен баштайгы ийи айтырыгга «ийе» деп харыылаар мен. Моон билип турарым-биле, Ельцин дээрге экономиктиг болгаш демократтыг реформаларның чөлеңгиижи-дир. Оон кылып чорудуп турар чүүлдери шын, ол дээрге ниитилелдиң чоруур ужурлуг экономиктиг оруу-дур.

Ельцинниң болгаш РФ Чазаан экономиканы сандараткан, бүдүрүлгени кудулаткан, уламчылалдыг кризис дээш шүгүмчүлеп турлар. Ынчалза-даа ол оларның буруузу эвес. Бистиң чуртувус хөй чылдарның чагырып-дужаар калбак системазындан бөгүнгү байдалче келген болгай. Ол дээрге бистиң чайлап турар системавыстың үрежуктары деп билип турар мен. Бир эвес эде тургустунуушкун болгаш реформалар эвес болза, чурт экономиктиг болгаш социал халаптың та кандыг муңгаранчыг чадазынга келген турар ыйнаан. Аш-чуттуг ындыг халап бөгүнгү боттуг бергелерлиг-даа болза, оон чүгээр байдалдан оранчок дора деп чүве билдингир.

Ынчангаш мен бо бүгү байдалдарны өөренип көргеш, Президент Ельцинниң хуусаа бетинде соңгулдазын чорудары чугула эвес деп санаар мен. Ол кижи эгелээн чүүлдерин уламчылап ажылдаайла.

Референдумнуң сөөлгү, дөрткү айтырыынга хамаарыштыр мен «ийе» деп харыылаар мен. Чүге дээрге Россияның консервативчи депутат корпузун солуур херек. Оларның кижи сагыжынга кирбес чаңгыс безин чүүлүн айтырга мындыг: олар үргүлчү-ле Президентини болгаш Россияның Чазаан экономиктиг сандараашкынга, инфляцияга болгаш өске-даа бүгү хоозуралга буруудадып, шүгүмчүлеп-ле турарлар. Ону депутаттар политиктиг кризистиң безин үндезинин кылдыр салып турар. Ол ындыг эвес чүве ышкажыл! Ол дээрге бистиң бөгүнгү бергелеривиске спекуляция-дыр. Улусту экономиктиг кризиске буруудаткаш, боттары кыдыынга артып каар депутаттар канчап турар чүвел? Ынчаарга Дээди Совет, Съезд болду кайыл? Олар чүге кыдынындал? Ындыг турушту деткиири берге.

Бөгүнгү кризис дээрге түр үениң херээ-дир. Бис ону чурттап эрте бээр бис. Мен анаа долу бүзүрээр мен. Шак ындыг үндезин чаартылгалар туруп турда, өске берге байдалдар тыптып келбейн канчаар. Ынчангаш ол бүгүнү ханы бодап, билип, боттарывыс эки ажылдаар ужурлуг бис.

Борис БАЙЫР-ООЛ.
Тыва Республиканың кол архитектору.

АЖЫЛЧЫН БӨЛҮКТҮ ТУРГУСКАН

Өг-бүлениң быжыглаарының, ие-чашты камгалаарының талазы-биле республиканың эртем-практиктиг программазының төлевилелин ажылдап кылырының ажылчын бөлүүн тургузар дугайында айтырыгны чугаалашкан хурал Тыва Республиканың Чазаанга болуп эрткен. Ол тургустунар ажылчын бөлүктүң сорулгаларының, кылып чорудар ажылдарының дугайында чугаа анаа болган.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак ол ажылчын бөлүктүң хуралының киржикчилериниң мурнунга чүве чугаалаан болгаш ол талазы-биле бодунуң бодалдарын илереткен. Кандыг-даа чаагайжыды туттунган бажыңнар, бүгү-ле эки чүүлдер, ылаңгыя тус черниң чурттакчыларының херээн өйүп чоруур айтырыгларын долу шиитпирлеп шыдавас дээрзин чугаазынга ол демдеглээн. Ылаңгыя ие-чашты камгалаарының талазы-биле айтырыг черле белен эвес айтырыгларның бирээзи болгай. Ол айтырыгга хамаарышпас-ла чүүлдер чок, чүдүлге айтырыы безин анаа хамааржы бээр-ле болгай. Амгы үениң байдалдарында ынай-бээр артыжары безин бергедээни билдингир. Ындыг болганда өг-бүле тударының айтырыынга безин таарымча чок байдалдар чайгаар тургустунуп келир-дир дээрзин Президент анаа демдеглээн.

Аныяк иелерниң аразында арага-дарыже сундугар чорукдар база бар. А ол дугайында чугаа үнүп кээрге-ле, бүгү бурууну Чазакче, иштики херектер органнарынче чууй каар чоруктар ам-даа үргүлчүлевишаан.

Өг-бүлени быжыглаарының, ие-чашты камгалаарының талазы-биле айтырыгларны Президентиниң өг-бүле, ие-чаш камгалалының айтырыгларының талазы-биле чөвүлекчизи, медицина эртемнериниң кандидаты Л. С. Эрдынеева болур-чогуур-биле тургузуп, ол талазы-биле идепкейлиг ажылдап, харын-даа КНО-нуң ол айтырыглар талазы-биле материалдарын, Россия Федерациязының республикаларының, областарының арга-дуржулгазын өөренип көрүп, оларны бистиң республикага ажыглаарының талазы-биле ажылдарны чорудуп турарын Ш. Д. Ооржак ол ажылчын бөлүктүң хуралынга чугаалаан.

ПАРЛАЛГА КОНФЕРЕНЦИЯЗЫ

Ам каш-ла хонгаш Россия Федерациязының чону Бүгү-россия референдумунга киржир болгай. Ол референдум Россия Федерациязының Президентизиниң саналын болгаш Россия Федерациязының улус депутаттарының IX съездизиниң шиитпирин ёзугаар эртер. А Тыва Республиканың бодунга хамаарышкан база бир айтырыг ында бар: черни хуу өнчү болдурарынга чөпшээрежир силер бе? Ол айтырыгга хамаатылыг кижи бодунуң бодалын илередип апаары чугаажок Тыва Республиканың Президентизи болгаш Чазаа республиканың чонунга Кыйгырыг үндүрген болгаш ол талазы-биле бодунуң бодалдарын тодаргай айыткан.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак дүүн республика солуннарының, радио, телевидениениң журналистери-биле парлалга конференциязын эрттирген.

Ельцин референдумну ажыглап алгаш, Советтерни дужурер талазы-биле хемчеглер алыр бодап турар ирги бе. Чуртта кризисти ажып эртериниң Ельцин башкарып шыдаар бе, дээн чижектиг айтырыглар анаа салдынган.

— Б. Н. Ельцин — бүгү чоннуң соңгуп алганы кара чаңгыс Президентизи болгай. Оон Советтерни дужурер дээш ажыл чорудар бээринге бүзүревес мен. Эрге-чагырганың үш хевири боттарының ажылчорудулгазының хайы-биле ден эргелиг болгаш ден күштүг болур ужурлуг деп санап турар бис. Эрге-чагырга чаңгыс — чоннуң эрге-чагыргазы болур ужурлуг. Шынап-ла, Россияның Президентизинге амдаа 8-10 чедир бүрүн эргелерни немей бээр ужурлуг турган. Бодап-даа көрүнер даан: Статистика эргелелин, Куруне банкызын холунга тудуп, башкарып албас деп чүве канчап турар чүвел? А Президентиге ындыг эргени бербээн турган болгай. Ол канчап-даа шын эвес чорук-тур. А Конституция судун чон эвес, а Съезд соңгаан болгай. Дээди суд, Арбитраж суду база-ла чондан ырак болуп турар-дыр — деп, Ш. Д. Ооржак харыыларны берип эгелээн.

— Россияның Президентизин соңгуп турда, Тыва удур бадылаан болгай. Ам Б. Н. Ельцинниң командазы бистиң республикага хамаарыштыр туружун ескертя бербээн бе?

— Чок. Тываның экономиказының быжыглаар талазы-биле Россияның Президентизи сагыш салып турар. Россияның Чазааның хүлээп алган доктаалдары-даа ол дугайын чугаалап турар Б. Н. Ельцинниң биске билдингир чарлыының. Чазактың Тыва дугайында сагыш салыышкынының түңнелинде рынокче шилчээшкинниң эге-чадазында бис бергедээшкиннерге таварышпаан бис дээрзин Ш. Д. Ооржак демдеглээн. Өске-даа айтырыгларга долу харыыларны ол берген.

Маадыр-оол КАЛЧАН.

ДЫҢНАДЫГ

Апрель 23-те 18 шак 40 минутада Кызылдың телевидениениң студиязының «Тувинская неделя» деп дамчыдылгазынга Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак интервью бээр болгаш болур референдумнуң айтырыгларынга хамаарыштыр Тыва Республиканың Чазааның амгы туружун дугайында чугаалаар.

КУРУГ АЗААШКЫН

Кажан делегейге ат-алдарлыг улуг күштүг ССРЭ турда, депутаттарга хөй-ле эштерни чон улуг идегелбиле соңгуп турду, ынчалза-даа оларның чонну идегелин, негелдезин күүседип чадашканы база чөгенчиг.

Оон чижээнге республиканың эң ырак кызыгаар районунда Тываның улуг оруу Эрзин районунче ам-даа оруктү кылып чадааны. Ол үениң чамдык депутаттары чүгле чонга хүндүледип арагалаарынга, уткудар-үдедиринге өйү чажыт эвес турган болгай.

Сөөлгү соңгулда үезинде чамдык эштер депутат боор дээш чондан дилеп, кино, концерттер-даа көргүзүп, хөй-ле каас аазаашкыннарны берип турду, оон чижээнге бир улуг дарга кижи Чадааның үлегерлиг хоорай болдурар мен деп-даа турду. Куруг аазаашкын болган.

Чон улуг идегел-биле бодунуң дээре дээн төлээлерин соңгаан болгай, оларга ат-алдарны, улуг эргени, күрүне акша-төгерикти берип турда, чамдык эштер сессияларга олурушпас, берге үеде шак камнавас, чонунуң идегелин бодавас боору чөгенчиг-дир.

Кыргыс ЛАМАЖАП.
Кызыл хоорай.

ЭКИ ШЫНАРЛЫГ АЛГЫ-КЕШ ДЭЭШ

Кызыл хоорайда эът комбинадының алгы-кеш цегиниң ажылчыннары кидин түлүк ажылдап турда чеде бердим. Кижи бүрүзү бодунга онаашкан ажыл-херээн дүвү далаш-биле шынарлыг кылып турарын эскердим.

Елизавета Иргит дузап алган алгы-кежин дөрт-булуңнай дүртеш, шпагат-биле быжыдыр шарып турар болду. Кадыг ажыл-иштен могап турупканы иле-дир деп билдим, Ынчалза-даа оон омак-сергээн чугаа-соот үезинде эскербишаан, күш-ажылга дадыккан-дыр деп бодал бажымга кире дүшту. Ол аразында ажылчын хеви куруг үс апарган, арын-шырайында өөрүшкү-маңнай долган, чазык-чаагай, алыс боду мөге-шыырак аныяк эр алгы-кеш цегинче кире халып келгеш, демги ол шарааш салып каан кешти ийи холу-биле бөле тудкаш, дүвү далаш биле үне берди. Мен оон-биле таныжып чугаалажыр бодааш, оон соондан дүрген-не базыптыым. Цехтен үнгеш, солагай талаже көре кааптарымга, демги аныяк ажылчын алгы-кешти бир аай сарааттай салбышаан, оваарымчалыг көрүп тур он.

Ишти-хөннүмден бөдүүн, ажылгыр кижилерге ынак, оларны хүндүлээр болгаш, оон салдыкпайн-на бардым. Кыска таныжылганың сөөлүнде, ооң адын Михаил Климович Люндуп деп билип алдым. Аныяк ажылчын чугаа-соотка ынак кижи болду. Шак ындыг чазык-чаагай, чугаакыр, хүндүлээчел кижилер ужуражып чугаалашкан кижи бүрүзүнүң сеткил-сагыжын дораан-на өөртү кааптар болдур ийин.

— Михаил Климович, ажылыңнар дугайын кысказы-биле чугаалап берген болзунарза аа? — деп оон айтырдым.

Бүдүүжүнден биче сеткилдиг ол кижи хүлүмзүрүй аарак чугаалап ор:

— Мен бо алгы-кеш цегинде үш чылдың иүгүрүнде ажылдап тур мен. Мээн ажылым чиик эвес. Маңаа шыдажыр-ла кижи шыдажыр. Арай шыдал-күш чок кижиниң маңаа ажылдаары берге. Кижиниң быжыг тура-соруундан, чалгаа-шүушпен эвезинден, бо ажыл-херекке ынаандан хамааржыр.

Хой, өшкү кежин арыглааш ону эки дузаары, бир өске черге бир аай сарааттай чыыры чиик-ле болгай. Ындыг алгы-кеш бисте хөй. Бистиң ажылчыннарывыс боттарының бо хүлээнип алганы ажыл-херээнге дыка ээ-харысалгалыг, алгы бүрүзүнүң дузаттынган шынары кончуг эки болуп турар. Бис хүн бүрүде план ёзугаар 180 алгы-кешти арыглап чуур, ону дузаар, дөрт-булуңнай шарыыр, а оон соонда цехтен дашкаар агаарлыг черге сарааттай чыскаап салыр ужурлуг бис. Инек, сарлык, буга, теве кежин дөмей-ле шак ынчаар кылыр бис. Дөнен шарыының дузап каан кежин кижи чүктептерге, балдыр безин ытпаңнаар чүве-ле болгай. Бодап көөрүмге, хүнде-ле чүдүрүкчү бир кижи он беш, чээрби мун тоннаны ынай-бээр кызыл күш-биле чүктеп, дажыглап турар дизимзе, черле хөөредиг болбас боор. Оон-биле чергелештир алгы-кешти дузаан, эптей шараан чериндең дашкаар, арыг агаарлыг черже үндүрерге, дажыглаар хемчээли база ырак болдур ийин. Мындыг байдалды бистиң эът комбинадының администрациязы хандыр өөренип көргеш, ай санында алыр шалыңнывысты чөптүг, шыны-биле санап бээрин күзеп турар бис. Шынап-ла, бөдүүн ажыл-ишчи кижиниң амыдырал-чурттаалгазынче сагыш салып, оон негелдезинге дыңнангыр боттуг дузаны өйшаанда дораан чедирерин амгы үе негеп келген.

Бистиң бо цехтиң ажылчыннары бо хүннерде эки шынарлыг үш муң ажыг алгы-кеш тюгун кылганнар. Бир тюкта-ла дөрт кеш санаттынып турар. Оларның аразында ирип, чыдый берген алгы-кеш чок. Бис ол-ла тюктерни машинага чүдүрер кылдыр белеткедивис.

Алгы-кешти болбаазыраткаш, оон чараш тоннарны, курткаларны, чылыг, быжыг идик-хепти кылып турарын шупту билир бис. Ынчангаш эки шынарлыг чиг эътти чогуур үезинде белеткеп алыры — эът комбинадының бо цегинде ажылдап турар ажылишчи кижилерниң кол сорулгазы.

Кызыл-оол ТАБУРАК.

МЕРГЕЖИЛДИГ АЖЫЛЧЫННАР

ЧУРУКТА: Кызыл хоорайда сезен бир дугаарлыг тудуг эргелелиниң ажылчыннары. Оларның аразында дашчылар, бызанчылар, бетоншиктер, каңнакчылар, электриктер дээш тудуг-монтаж ажылдарының бедик мергежилдиг кандыг ишчилерин чок дээр! Бо бригаданың ажылын ол эргелелде инженер Николай Доржуевич Моңгуш удуртуп, Кызылда элээн каш улуг тудугларны ажыглалдаа киирген. Бригаданың чамдыызы хавак кырында тудуп эгелээн малчыннар гостиницазының тавааң салып турар. Артканнары парлалга ажылдакчыларының чурттаар бажыңын кылып доозуп, шевергел ажылдарын кылып кириптеринге белеткээн. Дашчылар, бызаңчылар ында үүрмек тудуг ажылдарын ам-даа кылбышаан, Бажыңның чанында девискээриниң шөлүн калбартып, чаагайжыдылганы кылып турарлар.

Охемчик **ОНДАРНЫҢ** тырттырган чуруу.

Часкы тарылгага уткуштур

ХОВУЖЕ ҮНҮПТЕРИНГЕ БЕЛЕН

Бо чылгы частың кандыг эртип турарын билир-ле болгай бис. Соок туруп-туруп, хенертен чылааш, хову-шөлдерниң хары хары угда эрээш, оруктарны, чамдык ыйгылааш черлерни чер-чери-биле чире шаап бады баргылаан. Тарылга шөлдери ам-даа аажок өл.

Чогум-на ынчангаш эрткен неделяның төнчүзүнде Каа-Хем районнуң хем оң талазында хову-шөлдеринде хову-трактор бригадаларынче бар чорааш, тараажылар ховуже ам-даа үнмээн хире чүве эвеспе, хей-даа ынаар бар чыдар чыгыы улус-ла-дыр бис деп бодап чордум. «Бурунгаар» совхозтуң Хайырлыг бригадазы көстүп кээрге, чолаачы Юра Моңгуш мээң ол бодалдарымны бүдүү билгендаа чүве ышкаш:

— Бригадада черле дириг хөөн бар-дыр, ажылдап кирипкен улус-тур — деп мындыг.

Шынап-ла, ёзулуу-биле ажылдап кирипкен бригада деп чүвени аңаа четкеш көрдүвүс. Бригаданың шаңында чээрби шаа кижиниң бир чамдыктары ширбиилдер, хүүректер туткулаан ону ширбээн, богун бөлген, өскелери складтан тараа чүдүрүп үндүрүп, шаңда төп турлар. Эрткен чылын күзүн-не арыглап каан үрезинин хоранназары-биле шанче үндүрүп турары ол болду. Ол-ла бүгү ажылды удуртуп-башкарып турган агроном-учетчик Борис Хиигет-биле чугаалаштым.

— Бо чылын 1700 ажыг гектар черге тараа культуралары тарыыр, 400 гектарга чаңгыс чылдыг сиген, 500 гектар черге силос салыр үнүштер тарыыр ужурлуг бис. Үрезин чедер деп санап турар бис.

Бо чылгы часкы тарылгага ажыглаар техника септээринге бергедээшкиннер турза-даа, биске хамааржыр чели тракторувусту шуптузун септеп, белеткеп алган бис. Кывар-чаар материалдар база тарылгага чедер ужурлуг. Чайгы чер андарылгазынга харын та кандыг чүве, ынчан немештир тыптынар апаар ыйнаан. Хоочун механизаторлар Арбан-оол Куулар, Седип Бүрүкей, Лагба Даш-оол, Александр Амыян оларның болгаш өскелерниң-даа техниказы белен, ам дораан-даа болза чаштырылгаже, шык базырыышкынынче кирип болур. Ынчалза-даа чериниң шыгы ам-даа аажок, ховуже үнүптер арга тургустунуп кээргеле, ажылды эгелээр бис.

Трактористерниң-даа, чаштырыкчыларының-даа, шаң ажылдакчыларының-даа шуптузунуң шаңда ажылдап турганы ол. Үениң нарын-бергезин билиндирип келгени ол чүве ирги бе азы черле часкы хову ажылдарын оларның сактып келгени ол бе, мурнуку чылдарда дег ажылдап арай былдамнаксаар, оспаксыраар чоруктуң дыка илеревейн турарын учетчик сеткил ханыышкын-биле чугаалап орду.

— Моон мурнунда чылдарда мындыг ышкаш шаң ажылдарынга трактористер суг дыка киржиксевес, бистиң херээвис эвес диксээр чүве болгай, ам ындыг эвес-тир. Мындыг байдал моон соңгаар-даа турар болза, эки-ле чүве-дир ийин — деп, ол демдеглеп орду.

Тараажыларның чурттаалга, дыштанылга байдалдары, аъш-чем-биле хандырылгазы кандыг ирги деп сонуургаарымга, ол мынча диди:

— Аъш-чем-биле хандырылга черле чүгээр ийин. Суурда бистиң шуптувустуң хоочун башкывыс, амгы үеде пенсияда Евгения Ивановна Комлева-биле каш чыл буруңгаар-ла керээ чарып алган бис: мал чемин кылдыр тарааны, оон артыкчыларын башкывыска бээр мындыг бис, а ол бисти эът, картофель, чуургалар-биле хандырар. Кезек үеде башкывыстың продукциязы биске дыка деткимчелиг чүве, аңаа немей совхозувус база аъш-чем талазы-биле шыдаар шаа-биле дузалажып турар болгай, байдалывыс черле чүгээр деп санаар бис ийин.

Моон мурнунда арыг-силиг, чурттаарынга болгаш дыштанырынга аажок таарымчалыы-биле сураглыг турган ниити чурттаалга бажыңывыстың ам элээн каш чыл улаштыр септеттинмээни-ле хомудаанчыг чүве бо. Ам дээрезинде чаңгыс улуг өрээлде шуптувус сыңмарлажып чурттап турар бис. Бо чайын-на ооң септелгезин боттарывыс күжүвүс-биле кылыр дээн бис. Ынчангаш аажок хайымныг, хөй улус ажылдаар күскү ховуу ажылдарынга чедир ону септеп аптар боор бис деп идегеп турар бис.

Бурунгааржыларның кожалары «Ленинчи орук» совхозтуң Хайырлыг, «Совет Тыванын» Чиңге-Даг бригадаларында база-ла часкы тарылгага белеткел кидин түлүк боор, тараажыларның кызыгкыйыг чок ажылдап, септеттиниип турарын көргеш, сеткиливис, шынап-ла, өөрээн ийин.

Николай БАЗЫР.

СОВХОЗ ШАҢЫНДА

Часкы хову ажылдары эргиниң артап, сезоннуг ажылдарже тараажыларны кыйгыра берген. Бо үеде кичээнгей угландырар бир кол черлерниң бирээзи — колхоз-совхозтарның шаңнары. Ында кандыг ажылдар кылдыынганыл, оон часкы хову ажылдарының шынары база хамааржыр болгай. Ынчангаш мен маңаа Чаа-Хөл районда ажыл-агыйларның шаңнарындан «Ак-Туруг» совхозтуң шаңының база ында ажылдап турар ишчи кижилер дугайын чугаалап көрейн.

М. Д. Зотов ында ам барык үжен чыл хире шаң эргелекчилеп ажылдап турар. Шаңче кире бээрге, оон ишти аажок көрүштүг, арыг-силиг, ындамында тараа аймааның энмеленип, арыглаттынып, кадагалаттынганын, шаңның ажылынга хамаарылгалыг техниканың үезинде септеттинип, чыскаай тургузуп кааның көргеш, мында ылап-ла ажыл-ишчи кижилерниң холу дегген-дир деп бо кижи түңнээр. Ындыг болбастың аргазы чок.

Моңгуш Дүвенович — ажылынга арга-дуржулгалыг, аңаа сагыш-сеткилинден бердинген кызымак кижилерниң бирээзи. Ол бодунуң болгаш кады ажылдап турар эштери Данчир-оол Даржаа, Олег Ховен, Зоя Аспан-оол, Любовь Хирбаа оларның ажылгыр чоруу-биле бо бүгүнү чедип алган, ажыл-херектиң чурумнуу, бүдүнгүрү-даа ынчангаш таварылга эвес. Шаң ажылдакчыларының хүлээнген херээнге кызымаан билир болгаш ажыл-агыйның тараа аймааның курлавыры, үрезин артыкшылы, оон шыгжамыры дээш совхозтуң чер ажылдыг специалистери улуг-ла сагыш човавас. Ол дээш ажыл шаң эргелекчизиниң быжыг холунда.

Бо хүннерде ында ам чаштырылгага ажыглаар 79 тонна кызыл-тас, 39 тонна арбай, 115 тонна сула, 3 тонна кукуруза арыглаттынган, ажыглалга киреринге белен. Тараа культураларының үнүш аарыглаарынга удур хораннаарынга шупту чүве, ажылчып күш белен дээрзин шаң эргелекчизи чугаалап турду. Тараа культураларны-биле кады ногаа аймааның үрезиннери мында база четчири-биле кадагалаттынган. Чүгле харын картофель үрезинин хереглээринге арай-ла четпес, ындыг-даа болза Моңгуш Дүвенович 10 тонна картофель үрезинин садып алыры-биле Шагаан-Арыгда дугуржулгалыын шынзыдып чугаалап олурар болду.

Кара-оол НАТПИЙ-ООЛ.

ЧАА ПРОДУКЦИЯ

Бо берге үеде бүдүрүлгелер бир-ле дугаарында чонга херек, өртек-шинээ база өйүнде продукцияны кылып үндүрерин оралдажып турарлар.

Кызылдың хлеб заводунда булочка кылыр цех бичии хемчээлдиг борбак далганнарны дээди сорттуң далганындан кылгаш, садыгларже киирерге, чон ону шоолуг албас болган. Ынчангаш ол цехке «Лимонная», «Привет» деп печеньелер кылыр технологияны таарыштырып кылган. Ам бо цехте бир ээлчегде 300 кг чедир печенье аймаан кылып турар, дүн-хүн иштинде печенье бүдүрерин бир тонна чедирип болуруну аргазы бар.

Бо цехте ам баранка аймаа кылыр технологтуг шууштурулганың шугумун эдип таарыштырар ажылдар дооступ турар. Удаваас ол цехке баранка аймаан кылгаш, садып эгелээр.

Валентина САЯ.

Хажыызындан харап кэрге, хана хээлиг Самагалдай

САННАР, ФАКТЫЛАР

Таптыг-ла 220 чыл бурунгаар таваа салдынган Самагалдай суурда бөгүн:
- Өреге саны — 850
- Чурттакчы чон — 2 муң 700 кижи
- Албан-организациялар — 50 (ооң иштинде районнар аразының — 5)
- Школалар — 2 (ортумак, долу эвес ортумак)
- Ясли-садтар — 5
- Уругларның спорт школазы — 1
- Элээдилерниң болгаш бичиилерниң уран чүүл школазы — 1
- Кудумчулар саны — 13

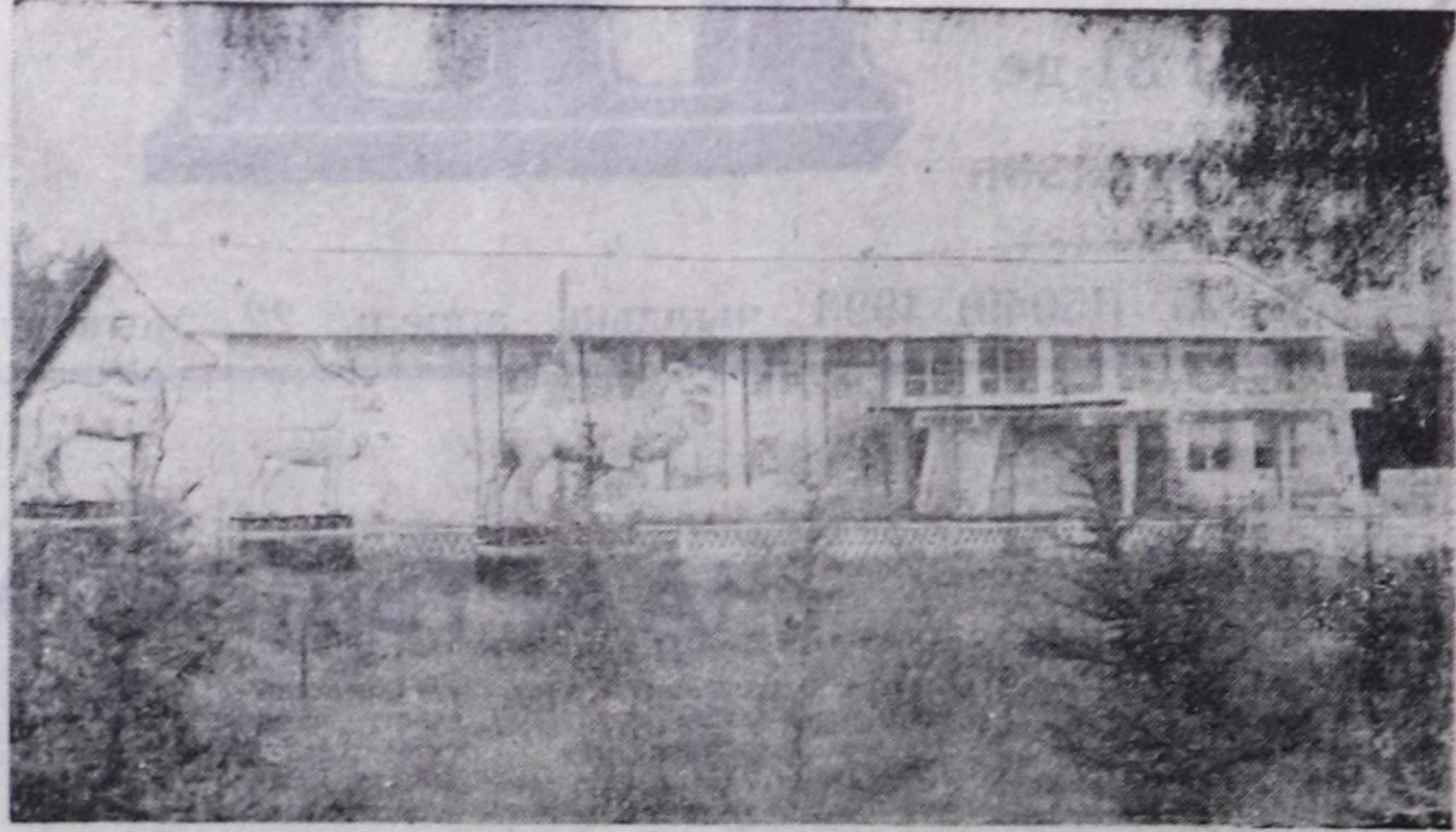

СУУРУВУС БО-ЛА БОЛГАЙ

Таваңгайы ыяш хүрээ
Шагжазындан сомнаттынган.
Таңды эдээн сыртанып кан
Самагалдай бо-ла болгай,
Самагалдай!
Үгер-Даандан төрс херээп
Салгаан Дажы,
Данзыннардан...
Үе бижии санаттынган
Самагалдай бо-ла болгай,
Самагалдай!
Чааргак үннер дунчуланган
Хомдудува арат шерини
Холун октап үдээн өргээ —
Самагалдай бо-ла болгай,
Самагалдай!
Шаандакыдан чаглак одун
Өскүтпүшаан, өрү туткан
Өртээл, байза, эл-хол оруу —
Самагалдай бо-ла болгай,
Самагалдай!
Бурунгу-даа, аныяк-даа
Салгал чурту, чоргааралы —
Мурнуу Тыва найысылал —
Самагалдай бо-ла болгай,
Самагалдай!
Буян, чолдуг өгбелерниң —
Шалык, Чооду, Өөлеттерниң
Булут, шалың черин каастаан
Самагалдай бо-ла болгай,
Самагалдай!
Буурул, кедек меңгилерниң,
Саглан-сагланың шынааларның
Булгандырган Тестиң билзээ—
Самагалдай бо-ла болгай,
Самагалдай!
Өйлеп-өйлеп өөрлешкеним,
Сакты-сакты салдыкпааным
Өде-чара кыстыг, оолдуг
Самагалдай бо-ла болгай,
Самагалдай!

Салчак МОЛДУРГА.

БИСТИҢ ШКОЛАВЫС

Самагалдай долу эвес ортумак школа — Тывада хоочун, төөгүлүг школаларның бирээзи. Доозукчуларывыстың аразында тыва кижиниң чоргааралын, идегелин кыпсып келирлер хөй. Оларның аразында 2 эртем докторлары: А. Ч. Кунаа, Ю. Л. Аранчын, эртем кандидаттары: В. А. Көпей-оол, Б. Б. Балчыр, З. Б. Самдан, баштайгы тыва профессионал чурукчу С. К. Ланзы, тыва поляржы В. К. Чооду, улус өөредилгезинде, кадык камгалалында, көдээ ажыл-агыйда ат-алдарлыг доозукчуларның саны хөй, а орден-медальдыг, ажылының тергиинерин кижи санап четпес.

1987 чылда школаның «ниитиг амыдыралы» эгелээн, а 1989 чылда ооң 60 чылын демдеглеп эрттирген бис. 1989-1990 өөредилге чылында тыва улустуң уттундуруп бар чыткан чаагай чаңчылдарын өзүп орар салгалга дамчыдып, өөредир сорулгабиле школа «Улусчу педагогика» деп шенелдеге ажылдап эгелээн. Шенелдеге ажылдааны коллективке солун, өөредиглиг болган болгаш ону чаа чогаадыкчы үе-чада-же үндүрген дизе ажырбас. «Улусчу педагогика» деп шенелдеге ажылдап турган, «Биче Декей-оо», «Биче Наадым», өөреникчилерниң эртем-практиктиг конференциязы, «школаның хааны, дангынаазы» дээн чижектиг чаа хевирниң класстан дашкаар ажылдарын доктаамал эрттирип, анаа ада-иениң, өөреникчилерниң, хөй-ниитиниң сонуургалын, идепкейлиг киржилгезин чедип ап келдивис.

1990-1991 өөредилге чылында республиканың школаларының аразынга чарлаттынган чарышка идепкейлиг киришкеш, анаа тиилекчи боол үнгеш, «Чылдың школазы» деп атка төлептиг болдувус. А ол-ла чылын кожуунувуска чарлаттынган мындыг чаргелиг чарышка база тиилекчи болган бис. Школа чанында участоктарның республикада чорул турар көрүлдезинге школавыс сөөлгү 3 чылда доктаамал 1-ги черни ап келген.

Төөгү — бистиң амыдыралывыс, эрткен үевис. Ону билбес кижи амгы үени билип ап шыдавас. Шынап-ла, ол ындыг. Ынчангаш школавыста төөгүнүң музейи ажылдап турар. Ында 5 салбыр бар:

1. Таныжынар: Тес-Хем-дир.
2. Кым-даа, чүү-даа уттундурбас ужурлуг.
3. Школавыс доозукчулары.
4. Баштайгы тыва ужудукчу Ч. Д. Кидиспей.
5. С. К. Ланзы — бир дугаар тыва профессионал чурукчу.

Өөреникчилерниң өөредилгеге сундулуун, янзы-бүрү хевирлерге сонуургалын чедип алыр төлээде, «Школа шаңналының эдилекчилерин» илередип, оларга ол төлептиг атты тыпсып турар бис. Ук шаңналдың түңнелин тыва улустуң байырлалы — Шагаада үндүрер. Бо 1992-93 өөредилге чылында 13 өөреникчиге ол хүндүлүг атты тывыскан. Бо-ла бүгү ажылдарны эрттиржип, башкыларның, өөреникчилерниң хей-аъдын көдүрүп, сорук киирериңге бистиң деткикчилеривис улуг рольду ойнап турар. Оларга районнуң херетлекчилер конторазы (даргазы Чамзырай С. М.), райпо (Майдыр З. М.-Х.), биче бүдүрүлге «Хайыракан» (Доржу Ч. В.), суур чагыргазы (Хоз-оол Г. Б.) болгаш өскелер-даа хамааржыр.

Екатерина ЧАМЗЫРЫҢ, Самагалдай долу эвес ортумак школазының тыва дыл болгаш литература башкызы.

ЧОРГААРЛАНЫР БИС

Самагалдайны спортчулар суурy деп чоргаарал-биле чугаалап болур. Чүге дизе Самагалдай суурдан эвээш эвес спортчулар үнген болгаш төрээн Тывавыстың ат-алдарын төөгүге алдаржыткаңнар хөй.

Олар кымнарыл? Делегей чергелиг спортчу, судья Иван Хураган база-ла Самагалдайның довураан базып, Самагалдай ортумак школазының эжиин ажыдып, бозагазын артап, маңаа эртем-билигни чедип ап, ады алдаржаан, сураа суурагжаан, адазын адатпайн, авазын суратпайн чоруур.

Ол ышкаш ат-сураглыг мөгелеривис Валерий Араптан, Сүктер Шимет, Сергей Дандаа, Дагба биле Кызыл-оол Сагаачы алышкылар, боксерларывыс: Шолбан Данзар, Омак Шоюн, Май-оол Кушаа, Роберт Бумбажай дээш, өскелерни-даа адап болур.

Самагалдайга эрткен чылын бүгү Тыва чергелиг боксерлар маргылдаазы чедиишкиниг эрткен. Аңаа база-ла самагалдайжылар шылгараан. Оон-биле чергелештир эрткен чылын Агар-Сандан ыяш байырлалы Самагалдайга болуп эрткен. Аңаа бүгү Тываның чону киришкен. Ам бо чылын август айда төрээн суурувус Самагалдайның тургустунганы-ла 220 чыл оюн төлептиг уткуур дээш бистиң спортчуларывыс белеткелин шагда-ла эгелей бергеннер.

Самагалдайны шагдан тура бүгү Тывага алдаржаан мөгелериниң чурту дизе, хөлүн эрттир хөөрээлиг, бажын ашкан мактал эвес. Ону бадыткаар факт-барымдаалар бар. Таңды тос кожууннуң дарган мөгези Сартыл Күдерек база-ла Самагалдайга чурттап чораан болгай. Мөге Калчаа-Сарыг база-ла бо черниң мөгези. Оларның салгалдары, амгы ат-чарлыг хоочун, аныяк-даа мөгелер бисте бар.

Спорттуң өске хевирлери база бисте сайзырады. Ам 60 хар ажа берген Федор Тау 30 километрге хаактыг маңнаарынга республика чергелиг бир улуг маргылдаага дөртен чыл бурунгаар кайгамчыктыг чедиишкинни чедип ап, рекордту тургускан. Оон ол рекордун ам-даа баскан кижи чок. Ол ышкаш Хойлак Монгуш база-ла чүгүрүктүң чүгүрүү боол, районнуң адын алдарлыы-биле камгалап чорду.

Төөгүге артар төлептиг спортчуларывыс барынга самагалдайжылар чоргаарланып чоруур бис.

Өөлет ЧИНМИТ.

Интервью

БОДАЛ-ДАА, АЖЫЛ-ДАА УЛУГ

Үндезилеттинип тургустунганындан бээр 220 чыл болур оюн август 21-де демдеглээринге белеткенип турар Самагалдай суурнуң чагырга даргазы Г. Б. Хоз-оол-биле бистиң корреспондентивис ужурашкаш, оон-биле кыска чугааны кылган.

— Галина Борисовна, юбилейге чедир хонук-хуусаа хүн бүрү чыырлып-ла орар, а кылыр ужурлуг чүүлдериңерниң ол чедир хөйү билдингир. Белеткел ажылдары кандыг чоруп турарыл дээрим ол.

— Бистиң мурнувуста кандаар-даа аажок улуг харыысалгалыг ажыл туруп турарын медереп билип турар бис. Белеткелди чорудары, ону эрттирери-даа бир дөмей-ле. Ажылчын күштен эгелээш, акша-көпеекке чедир чүү-чүү негеттинмес дээрил. Анаа бөдүүн ажылчындан албан-дужаалдыг даргаларга чедир ол бүгү хемчеглерге эң идепкейлиг киржир боор дээрзинге идегеливис улуг. Республиканың чазак-чагырга черлери, районувус төвү 220 харлап турза-даа, улам чаартынып, чалыыткаттынып турар Самагалдай суурнуң албан, организациялары, ажылчы чонунуң болгаш өске бүгү совхозтарның, хамаатыларның күзели-биле кирген акша-хөреңгизи дараазында чүүлдерге чарыгдаттынар.

Бир өөрүнчүг чүве, ажылчы чоннуң сөөлгү чыыжынга оларның кирип келген санал-оналдарын, күзелин барымдаалааш, суурнуң эң кол кудумчузун, тывалардан эң баштайгы эртем доктору атты чедип алган күрүнениң Кызылда башкы институдунуң эге баштайгы ректору Александр Чайбарович Кунааның ады-биле эде адаарын шиитпирледивис. Ол ышкаш Коллективизация кудумчузунуң адын ам өске — С. К. Ланзы. Ол кым, чүү ындыг кижил дээрзин тыва кижиге угааткан ажыы бар деп бе. Үш дугаар эде адап кудумчувусту ам апрель 14-тен эгелээш, Амбын-нояннар кудумчузу дээр. Мурнунда Комсомольская дээр турду. Ындыг болганда, ол суурнуң бир эң хайымныг черинде турар кудумчу. Оларны асфальтылаар, асфальтызы ойлуп, баксырап калган черлериң дескилээр, херим-кажаазын чаартыр, оларда турар бажыңнарны хевир-көрүштүг болдурар талазы-биле хемчеглерни суур чагыргазы, көдээ Совет-даа бир деңге ап чорудуп турар.

— Ол кончуг солун медээ болду. Мурнунда кандыг ийик. Чүгээр дээн кудумчуларывыс Октябрьская, Строительная, Космонавтылар, бетти дээрге Гагарин. Титов дээш чоруптар турду. Кызылда ындыг автобус доктаамнары безин бар. Боттарывыстың төлептиг тыва оолдар, кыстарывыс, эрткен оруувуста эки чүүлдер чок-даа чүве ышкаш аан. Тус черде, эрги чаа кудумчуларда чурттап орар чон ортузунда тускай конкурстар чарлаттынган дээр. Ооң дугайында база сонуургадып көрүнерем? Үзе кирипкен дээш буруулуг болдум, Галина Борисовна.

— Ийе, 220 чыл оюнга уткуштур 3 конкурсту чарладывыс. Түңнелин юбилей бүдүүзүнде үндүрер бис. Бирги тускай конкурс: «Эң эки чаагайжыттынган, корум-чурумнуг микрорайон» дээш... Дараазында албан, организация, оон ам өг-бүлеге барып төнер. Өг-бүлеге сүт болза кол чугулалап көөр чүве, оларның бир демиии, огород, ногаа шөлү, мал-маган тудуп турары, бажың-балгадының арыг-силии, боттарының корум-чуруму, найыралы. Оон аңгыда, кымның-даа чурттап орар оран-савазының даштын өңгүр будуктарны, манзаларны, рейкаларны билдилиг ажыглап тургаш, чараш национал аян-шинчи киирген база чугулалап көөр деп чон боттары-ла саналдарны идип үндүрген чүве. Конкурс тиилекчилерин шаңнап-мактаары база «Самагалдайның хүндүлүг чурттакчызы» деп ат алган кижилерге тыпсыры-биле Москва хоорайда бир бүдүрүлге черинге чагыгларны киирген бис. Хүндүлүг чурттакчы деп атты хоочун, аныяк-даа эвес-кежээ, төлептиг кижилерге тыпсыр бис. Ол-ла хоорайда бистиң чагыывыс ёзугаар «1773-1993» деп санналыг шактарны, демир-үжүктерни, демдеглел дептерлерин, хылыргай холга тудар хаптар дээш, өске-даа чүүлдерни кылып, белеткеп турар.

Бир кол сагыш салып турар чүүлүвүс — стадионувустуң, Ч. Д. Кидиспей аттыг парыгывыстың эде чаартыышкыны. Сесерликтиң электри чырыткызынга удазыннар улай шөөр, урутлар ойнаар шөлдер кылыр бодалдыг бис. Стадионнуң трибуназын мурнунда ышкаш бажың хевирлиг дөрбелчин эвес, а өг хевирлиг төгерик кылдыр эде чаартыр, национал утка-шынар киирер апаар. А юбилейниң хонук дургузунда үргүлчүлээр Орта мөге хүрежи, аът чарыжындан аңгыда, кажык адып, даалылап, бугашыдыраалап, тевек теп дээш, тыва оюннарны база организастаар бис. Өске оюн-тоглаа, концерт чокка ол эртпес. Ынчангаш даарта болур марафон хүнүнде болгаш юбилей чедир өске-даа үеде биске ачы-буяның көргүзер улус хөй болур боор дээрзинге идегээр кижи-дир мен.

ТАНЫЖЫҢАР: БААЗАҢ-ООЛ

«Хемим сенден менди эреп, келген оглуң байыр тудайн...» дээш эгелээр сураглыг тыва ырыны кым дыңнаваан боор. Ол тыва радионуң алдын фондузунче кирген, тыва кижиниң төрээн не черинге, ында чаяаттынган бүгү-ле бойдус-чурумалга бердинген, ханы ынак болурунче кыйгырган ыры деп билир мен. Азы:

«Авам, ачам меңээ
садып берген, оой-ээй,
Аажок чараш ойнаар
самоледум, оой-ээй».

Чаптанчыг чаш ажы-төлдеривис бо боттары ышкаш чаптанчыг ырыны адап чадай-чадай бо-ла бадыра берген турар ышкажыгай. «Эглип келир куштарым». Маңаа сүт болза тайылбыр сөстүң ажыы бар деп бе? Оларны ыры кылдыр чаяап, бисче белек кылдыр эккеп сөңнээн кижи чаңгыс дээрзи билдине-ле берди ыйнаан. Кижи чаңгыс, а ыры... 180. Композитор К. Д. Баазаң-оолдуң үстүнде үш ырызы дег хөгжүмү кулакка дыңналып келирге-ле, сөстери боттары ааска эптежип, билир-билбес-даа бол, аялгалай берген орарывыс, кижиниң хей-аъдың, сорук киирген ырларын амдызында сактып олурунар аа, эргим номчукчу...

А мен ол аразында ооң бодун, кылып чорудуп турар ажыл-чорудулгазын силерге эки таныштырарын кызыдып көрейн. Чүге дээрге ол бир ырак көдээ суурда чурттап турарындан өске бүгү алдарлыг артистер ышкаш, бөгүн мында, даарта дүгде чоруп, байлак талантызын өргүн чонга өргүп шыдавас кижи-дир. Албан-ажыл аайы-биле база бөгүн ол башкы. Чок, чо-ок, ыры-хөгжүм башкызы эвес. Мен оон-биле мынча ботка эдержип келгеш безин, билбейн чораан кижи болдум. Мырыңай бо чүүлдү бижиириимниң бүдүүзүнге чедир аан. Тыва дыл болгаш литература башкызы кижи боол-тур ийин моонар. Ынчангаш чүве ийикпе, ырлар сөстери шилип алыры безин онзагай. А бир чамдыкта бодун-даа шорбажылаптар-ла. «Думчукка туттурганда бызаа сугжу» ышкажыгай. Шында-ла сөс биле аялга ийи сагыш-сеткилди бир деңге «балыглап», ону кударадып, уярадып азы чок-ла болза өөртүп, хөгледип келир ужурлуг. Чоңда ыры сөзүнүң авторун иези, а хөгжүм чогаалчызын адазы дээр ышкажыгай.

Мергежил аайы-биле алырга, тыва дыл башкызы, салым-чаяанныы-биле сураглыг тыва композитор Кан-оол Далай-оолович Баазаң-оол алдарлыг аттыг дээрзин «өчүпкен» черим үстүнде бар чүве. Чок, башкы эвес, а Тыва Республиканың алдарлыг артизи деп бедик аттың ол эдилекчизи. Ол дугайын билир-ле кижилер билир. Мен «Эглип келир куштарымга» чүгле ол ырының «ава-ачазы» мээң аажок чоок таныырым, хөлчок бөдүүн, биче сеткилдиг акым, угбам, эжим-өөрүм болурга ынакшый бербээн мен. Бир эвес ол ырының авторлары Зоя Намзырай биле Кан-оол Баазаң-оол эвес-даа турган болза, дөмей-ле ынак боол артар мен. Чүгле өскүс өскен, уян сеткилдиг меңээ-даа эвес, а өскелерге база таарышкан ыры дээрзин композиторнуң амгы үеде ажылдап, чурттап турары Самагалдай (Замгалтай) суурга, Тываның өске бүгү булуңнарынга-даа чоруп чорааш көрген, дыңнаан мен. Шында-ла, кижиниң сеткил-сагыжынга дээптер, шонуптар, боду муңгак хөөннүг-даа бол, ёзулуг сергедиптер ыры чүве ийин. Эки ырның ээзи, эки аъттың чоруу хөй.

«Кижи чугаалажып, аът киштежип таныжар». Мээң өөмнүң херээжен ээзи-биле олар чаңгыс Шуурмак сумузу чурттуг улус болдулар. Ийи алышкы альбом көрүп, ыткыр-ыткыр чугаалажып орда, хөйнү дыңнадым, билдим. Айтырыг безин шоолут салбадым, үзе кирбедим. Оларның ол чугаазындан билип алган чүүлүмнү моон адаанда эки төөгүп берейн. Шагда Шуурмак сумузу Кызыл-Арыгдан бээр турган. Тес-Хемниң Чиңге-Сугга төрүттүнген оолак ынчангаш Кызыл-Арыг эге школазының эргиниң артап кирген... Самагалдай ортумак школазын дооскаш, башкы эртемин шиилип алганы бо.

Башкының бажыңының бозагазын артаарым мурнунда район чагыргазының даргаларының бирээзинден ол балды тутса, бызанчы кижи деп база дыңнадым. Оон бир чайын «О.-Шынаа» совхозтуң Буура-Оруу деп черде өөреникчилери-биле тудуп каан улуг кажаазын чаа көрдүм. Ам-даа ажыглаттынмышаан хевээр, ажыглаттынар-даа. Кижи черле бо өртемчейге чорааш, буяныг исти арттырар апаар. Кызылдың урааң чүүл училищезинде ат-сураа үнүп, хөйге-чонга нептереңгей ырлары бижип эгелээш ийи Алёнаның (Иочужап, Баазаң-оол) бирээзи Кан-оол Далай-оолович Баазаң-оолдуң уруу. Ада-иезиниң төлептиг ол кызы ачазының идегеллиг салгакчызы дээрзи тодаргай чорду.

Седип МОНГАЛ.

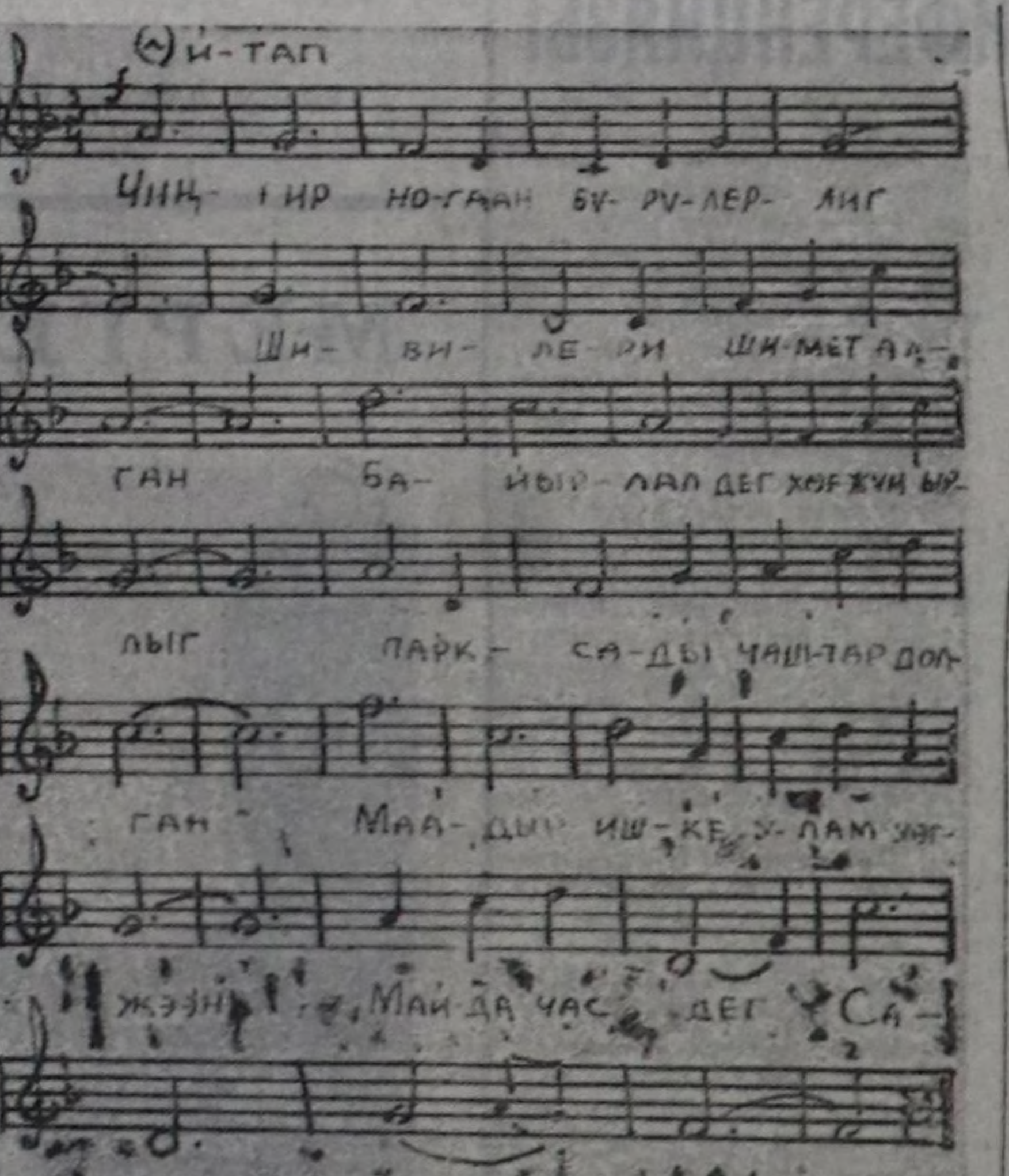
Ѳй-тап
Чиң-гир но-гаан бү-рү-лер-лиг
Ши-ви-ле-ри ши-мет а-л-
ган Ба-йыр-лал дег хөгжүм ыр-
лыг парк-са-ды чаш-тар дол-
ган Маа-дыр иш-ке у-лам хөг-
жээн Май-да час дег Са-
ма-гал-дай

САМАГАЛДАЙ

Сөзү М. Тирчинниң.
Аялгазы К. Баазаң-оолдуу.

Чиңгир ногаан бүрүлерлиг
Шивилери шимеп алган,
Байырлал дег хөгжүм ырлыг
Парк-сады чаштар долган.

Кожумаа:
Маадыр ишке улам хөгжээн
Майда час дег, Самагалдай.

Сайгылгааннар чинчилер дег
Чайын, кыжын чайыннаган
Чаа тудуг, бажыңнары
Сайзанак дег бедип үнген.

Кожумаа:
Маадыр ишке улам хөгжээн
Майда час дег, Самагалдай.

Сураглыглар ады алгаан
Чурумалдыг кудумчулар.
Аныяктар ээлеп чурттаан,
Ажы-төлдер хөглеп ойнаан.

Кожумаа:
Маадыр ишке улам хөгжээн
Майда час дег, Самагалдай.

• • •

«Тин чок торгу» дээрже чүткээн

Дириг ногаан шивилерлиг,
Аралажып хыы хамнаан
Амбын угу салгалдарлыг,
Сүлде омак чоргааралым —
Чурээм тудуш Самагалдай.

Сайзанак дег бажың-балгат
Шатче чаттып шөйүлзе-даа,
Чалыы боттуң чуртталгазы
Чаартынып солушса-даа —
Төөгүзү чүс-ле янзы
Төрээн черим Самагалдай.

Арат Тыва сүзүктери
Артап болбас ыдыктарым.
Арыг шыпчы чөптүг көрүш
Ажык-чарлыг судактарым.
Ортун карам оя чурттаан
Орук аксы Самагалдай.

Чиңгир ногаан бүрүлерлиг,
Шивилери шимеп алган,
Парк-садың уян үнүг
Баштак чаштар дола берген,
Байыр-наадым, хөгжүм, ырлыг
Майда час дег Самагалдай.

Даарта тос кожууннуң төвү чораан Самагалдайга суурнуң үндезилеттинип тургустунганындан бээр 220 чыл болур оюнга уткуштур ачы-буян чедирилгезиниң марафону эртенгиниң 10 шактан дүнекиниң 24 шакка чедир ол-ла суурга болуп эртер.

Ол хүн болгаш оон дараазында-даа үелерде ачы-дузазын чедириксээн кижилерге адрес мындыг:

Самагалдайда Россельхозбанк, агар сан № 70101 «Марафон-220» Код 264040 МФО 005161404.

Самагалдайдан
арынны
журналист
С. Монгал белеткээн.

ЧЕР-ЧУРТТУГЛАРЫМ, КАЙДА СИЛЕР?

Кижиниң төк кээп дүжүп, төрүттүнген чери, төрел чону база амыдыралдың делгем оруунче үдээн школазы, башкылары, коллективи кажан-да-даа уттундурбас. Бистиң Самагалдай суурувустуң ажы-төлү улуг делгем төрээн чуртувустуң кайы-даа булуңнарында ажылдап, чурттап чоруурлар. Оларга Владимир Чоодуевич Карбый-оолду (Санкт-Петербург хоорайда, бирги тыва поляржы), Иван Максимович Суваңдиңи (Тыва Республиканың Москва хоорайга төлээзи турган), эртемденнеривис Зоя Баировна Самданны, Юрий Лудужапович Аранчынны хамаарыштырып болур. Ол ышкаш Александр Кунаага, Тываның бирги ужудукчузу Чооду Кидиспейге, чогаалчы Кара-Күске Чоолута болгаш өскелерге-даа чаңгыс чер-чурттугларын чоргаарланып чоруур бис.

Үстүнде адааным кижилерниң өзүп-мандып алган чери — Самагалдай, Тывада эң-не хоочун болгаш төөгүлүг суурларның бирээзи. Ол феодалдыг Тывадан эгелээш, Таңды тос кожууннарының, азы бүгү Тываның төвү болуп келгени-биле алырга, бо 1993 чылдың октябрь айда ооң 220 чыл оюн болур. Самагалдай суур, 1773 чылда бүгү Таңды Тыва тос кожууну чагырган Амбын-ноянның өргээзи болуп, укталган чүве-дир. Амбын-ноян ол-ла чылдарда Самагалдай хүрээзин амгы орук септелге, тудуг участогу турган черге туттуруп тургустурган дээр.

Ам даарта, апрель 23-те, Самагалдай суурнуң тургустунганындан бээр 220 чыл оюнга тураскааткан ачы-дуза марафонун организастап эрттирер деп планнап турар бис. Бистиң төөгүлүг, чиңгир ногаан шивилер бүргээн суурувуска ажылдап, чурттап, бодунуң чуртталгазының улуг кезиин эрткеннер эвээш эвес. Олар суурнуң хөгжүп-мандыырынга улуг үлүүн киириштиргеннер. Оларга партия райкомунуң бирги секретарьларынга ажылдап чорааннар: Даржаа, Конзанчап, Эренчин, Бюрбю, Таакпан хамааржыр.

1941 чылдан эгелеп Тес-Хем, Эрзин кожууннар чаңгыс район болуп, 12 сумулуг турар үеде, 3 кижи составтыг оргбюро тургустунган. Базыр Аракчаа — партия райкомундан, Туванчап Иргит — райкүүскомдан, Севен Шалык — аныяктардан үк бюрога бактаап кирген.

1947-49 чылдарда 1-ги секретарьга Доржу, Шогжал, 1949-1950 чылдарда Чүглур, Лопсан-Серен, дараазында чылдарда О. Наксыл-оол, Аракчаа Ахмет, Монгуш Кызыл-оол, Александр Семис-оол, Федор Дажы, Максим Артаев, Николай Бойду, Партизан Дамба-Хуурак, Серенмаа Куулар, Степан Достай олар ажылдаан. Ол ышкаш Тес-Хем районнуң күүсекчи комитедин 1920 ажыг чылдарда Чанзал, Таакпан, Мөнге, Аранчал, Калзан олар башкарган. 1930 чылдарда нам кожкомунга килдистер чок турган. Чүгле 2 инструктор ажылдап турган: көдээ ажыл-агыйынга Александр Монгалбиң, культура килдизинге Михаил Ензак, районнуң саң килдизинге Василий Самдаң ажылдап турган. Сөөлгү 30-40 чылдар иштинде райкүүскомга хөй удурукчу солушкан: Чамзырай, О. К. Оолак, С. М. Байыр-оол, Н. В. Чыңдыгыр, Н. У. Успуң. Сөөлүнде районнуң күүсекчи комитединиң даргазынга бистиң чаңгыс чер-чурттуувус Кара-оол Лопсанович Лапчаа ажылдаан. Ам ол район Совединиң даргазы.

Ажыл-агыйның янзы-бүрү адырларынга ажылдап чораанарны чон сактып, хүндүткел-биле чугаалажып чоруурлар. Улус судунуң шииткекчизинге аныяанда келгеш, улгаткыже чедир үре-түңнелдиг ажылдаан Оюн-Бартан Долгарны, прокурор Мижит Доңгакты, хүндүлүг даргаларывыс Шулуу-Маадыр Чоодуну, Сүге Салиңк, Максим Артаевти чон утпаан. Самагалдай суурнуң, районнуң өзүлде-хөгжүлдезинге оларның киирген үлүү улуг.

Чылдан чылче суурувус өзүп, сайзырап, удавас демдеглээривис ол байырлалга уткуштур чаш уругдан эгелээш, улгады берген пенсионерге чедир чаагайжыдылгага киржип ажылдаар ужурлуг бис.

Клара ЧИНМИТ.

Районда күрүне архивиниң эргелекчизи.

ЧОГААДЫКЧЫ ЧААРТЫЛГАЛАР ХЕРЕК

Аныяк-өскенннер тенек, чурум үрээр, оорланыр, таакпылаар, арагалаар дээш-ле солуннарга бижип, радио, телевидение дамчыштыр чугаалап шаг бооп-ла турардыр бис. Аныяктар чүге ынчап барганын шын анализтеп, дорт харыы берген чижектерни кижи ховар номчуур, дыңнаар, көөр боор чүве-дир. Шынында чурум үрээр кижилерниң аразында аныяктарның үлүү эвээш кезии деп бодаар мен. Мээн бижиксээни чүүлүм чүл дээрге, март 31-ниң хүнүнде «Шын» солунга профтехучилищелерниң уран чүүл көрүлдезиниң дугайында «Үениң бергезинге чалынмас» деп чүүлүнде автор Сарыг-оол Куулар ниитизи-биле номчукчуларга таныштырган. Ол чүүлге «ушкажып», республиканың профтехөөредилге черлеринде өөредилге-кижизидилге база уран чүүл талазы-биле чоруттунуп турар ажылдарда кандыг четпес чүүлдер барын бо материалымга база илередикседим. Ынчангаш училище бүрүзүнүң уран чүүл көрүлдезинге белеткел ажылының түңнелин кысказы-биле бижиирин кызыдайн.

Кызылдың № 1 ПТУ-зунда уран чүүл удуртур специалист чок болуп турарының хараазы-биле ооң көрүлдезинге белеткел буу-хаа байдалга эрткен. Бир эвес олар кызымак белеткенген болза, эң эки түңнелди чедип ап болур турган. Ында ажылдап турар башкылар-даа, мастерлер-даа дыка талантылыг. Шупту ырлай бээрге, хөөрем чок, шакшагы-биле дыңнап олуруксааң кээр. Сургуулдарын база ынчаар өөредип алгаш, сценаже үндүрүп турган болза дыка-ла эки болур турган ийик. «Специалист» дилеп, угаан-кут чок салчып турбайн, ол талантылыг башкыларның бирээзин бөлгүм удуртур кылдыр чүге ажылдадып болбас деп. Чамдык специалистерден талантылыг кижилер ыракта артык кылдыр ажылдап шыдаар болгай.

Балгазынның 2 дугаар ПТУ-зунуң өөредилге-кижизидилге талазы-биле удуртукчу башкызы О. П. Баркова кызымак ажылдап турар. Уран чүүл талазы-биле методист кижи болганымда, районнарда профтехөөредилге черлеринге бо-ла чеде бээр мен. Ындыг үелерде О. П. Баркова эрттирген солун кичээлдерин, кежээлерин кысказы-биле чугаалай кааптар. Кандыг болганын, чүү болдунмааның демдеглеп, кижи-биле сүмележир. Сөөлгү ийи чылда уран чүүл көрүлдезин ында химия башкызы Л. С. Ооржак удуртуп, ийи удаа 2-ги черни бүзүрелдиг-биле чаалап ап келген. Бо чылгы көрүлдеге 1-ги черни берген-даа болза, таарымчалыг турган деп хууда бодалым ындыг. Уруглар аразында интернационалчы кижизидилге бо училищеде өскелерниинден ылгалдыг. Чижээлээрге, бо көрүлде үезинде орус уруглар тыва оолдар-биле тыва кожамык ырлап, чижип турдулар.

Ак-Довурактың ПТУ-зундан бо көрүлдеге 39 кижи кээп киришкен. Эң ырак районда ындыг хөй киржикчилиг аалдап келген ол коллективтиң кызымак ажылдыын көргүзүп турар. 12-16 кижи киржикчилиг вальс самын танцылааш, хамыкты кайгатканнар. Ажыы-биле чугаалаарга, амгы үеде вальсты өгленип турар аныяктар безин таптыг танцылап билбес апарган болдур ийин. Ынчангаш аныяктар аразынга бо танцы-самны шиңгээдип алыры-биле вальстың янзы-бүрү хевирлерин танцылап күүседирин хүлээндирген ужурувус-даа ол. Дыштанылга кежээлери боорга чаңгыс черде туруп алган кожаңнадыр шурап турарының орнунга, вальстап өөренип алыры, уругларның эстетиктиг кижизидилгезинге ажыктыг болуру чугаажок.

Кызылдың 4 дугаар ПТУ-зунда сургуулдар-биле кижизидилге ажылы шуут чорбайн турар. Бо талазы-биле харыылап турар башкы А. Н. Потапова ажылын шуут ууп шыдавайн турар. Бо башкы тускай эртеминден аңгыда, төөгү кичээлдерин база эрттирип турар. Ажылдың шынарын бодавайн, ажык-кончаа сүрүп, хөй шак ап алган. Кижизидилге ажылы чорударын шуут билбес. Ынчангаш бо башкының өөредилге чылының төнерин манавайн, ажылындан хостаар болза эки. Хоорайда ажыл тыппайн турар башкылар-ла эндерик болгай. Оларның аразындан кижизидилге ажылынга тааржыр, кызымак кижилерден чүге шилип ап болбазыл. Уран чүүл көрүлдезинге концертти ниити чуртталга бажыңының кижизидикчи башкызы З. М. Халыын, тыва культура башкызы Э. М. Карашпай, ансамбльдиң уран чүүл удуртукчузу К. М. Данзын олар буу-хаа белеткээш, шагын эрттир көргүскеннер. Ниитизи-биле концерт шынар чок болган.

Чадаананың 6 дугаар ПТУ-зунда өөредилге-кижизидилге талазы-биле ажылды ында чаа ажылдаан башкы (ат, фамилиязын сагынмайн тур мен) удуртуп эгелээн. Ынчангаш ооң ажылын эки-багай деп түңнел үндүрүп шыдавас мен. Көрүлдеге уран чүүл удуртукчузу М. К. Борбаанды культураның хоочуну кижи болгаш бижип, тургузуп алган сценарийи эки болган. Көрүлдениң дүрүмүнге чагырткаш, хөлүн эрттир кызырыпканындан деңнели бичии кудулай бергени хомудаанчыг. Ынчалза-даа танцылары өске училищелерге деңнээрге, тывынгыр, ээлгир, чараш болган.

Сарыг-Септиң 7 дугаар ПТУ-зу училище кылдыр тургустунганындан бээр чаа-ла бир чыл болган. Училищениң директору-даа, өөредилге-кижизидилге талазы-биле удуртукчу башкы А. А. Адымачи-даа ында чаа ажылдап эгелээннер. Ынчалза-даа көрүлдеге киржилгези шыырак болган. Уран чүүл талазы-биле удуртукчузу башкы Орлан Кууларның ажылын демдеглезе чугула. Бир солун чүүл — сургуул оол Кайгал-оол Хертек «Хомудалым», «Эргимим», «Тыва чуртум» деп ырларның сөзүн, аялгазын боду чогааткаш, ырлааны болур. Бо ырларның аттары-ла оолдуң чогаадыкчы салым-чаяанныын көргүзүп турар. Чарлакчы Ролланд Мунзукпан боду чаңгыстың-даа, хөйнүң-даа ырларынга киржип, идепкейлиин көргүскен.

Шагаан-Арыг 8 дугаар ПТУ-зунда өөредилге-кижизидилге талазы-биле удуртукчу башкы Н. С.-Д. Сат 1-2 неделя мурнунда чаа ажылдап эгелээн. Ынчалза-даа ол чаа ажылын бүгү тала-биле өөренип, шинчилеп, анаа кандыг чаартылгалар кылып болурун биске чугаалап олурду. Ол колдуунда уруглар, оолдарның чаңгыс тускай мергежил чедип ап турары амгы үеге дүүшпес. Училищени дооскаш, ажыл тыппайн кылаштажып турар уругларның кайы хөйүн бадыткады. Чүге оларга хары угда 2-3 мергежилди өөредип болбас деп. Шеверлекчи, даараныкчы, аъш-чем мастери, секретарь-машинист дээн чижектиг мергежилдерни хары угда чедип алыксаар күзелдиглер хөй. Тудуг материалдарының өртээниң аартаанындан тудуг организацияларында ажылчыннарның саны кызырлып турарындан оолдар база-ла ажыл чок чоруп турар. Ак-кара болгаш өңнүг-даа телевизорлар септээр мергежилди оолдарга өөредип болур мен. Ол талазы-биле дооскан эртеми бар дээрзин ол чугаалады. Бо башкы физика-математика талазы-биле тускай эртемниг. Уруглар дээш ёзулуг сагыш човап, дүвүреп чоруур, мурнакчы үзел-бодалдыг башкының профтехөөредилге черинде ажылдай бергенинге сеткил ханып деткип олурдум. Ажыл тывылбас, ажыы биче мергежилдерге уругларны албадап өөредип турбайн, профтехөөредилге черлериниң ажылын чаартыр үе келбээн бе?

Кызылдың № 10 ПТУ-зу удуртукчулары тургустунгала чаа 1 чыл бооп турарынга сылдап алгаш, көрүлдеге киржип шыдавас бис деп чылдагааннаан. Кажан: «Училищенерге күш-ажыл ставкаларының разрядтарын кызыртыр бис» деп баарывыска, ол дораан 2 кижи киржикчилиг 4-5 номерни көргүстү.

Кызылдың 11 дугаар ПТУ-зун база разрядтың дээштии шимчеткен болдур ийин. 2-3 чыл улаштыр кандыг-даа көрүлдеге кириппейн, хемчег алыспайн, амдажып чоруп турганнар. Бо чылын «разрядтың ачызында» кирипкеш, шору болган. Даштыкы, иштики модельдер ёзугаар хептер даараар мергежилдиң уруглары даараан хептерин көрүкчүлерге бараалгадып көргүстү-даа. Бо садыг-саарылга үезинде аныяктар ындыг уран-шевер кылдыр өөренип алганын улуг чедиишкин деп санаар кижи-дир мен.

Хамык батай чурум үрээшкиннерниң уржуун аныяктарже тууй каап олурбайн, боттарывыстың ажылывыста четпестерни шүгдүнүп көөр үевис келген боор. Чижээлээрге, көдээ училищелер биле хоорайда училищелерни деңнеп көрээлиңер. Районнарда профтехөөредилге черлеринге чеде бээрге, башкылары боттарының ажылы-биле таныштырып, кандыг темалыг дыштанылга кежээлерин, ужуражылганы эрттиргенин чугаалап, дуза дилеп, дугуржуп, сүмележир боор-дур. А хоорай башкылары кара элдеп, та билири ындыг кончуг чүве ийикпе, та улуургак, улуг сеткилдии ол чүве, чүве чугаалаарга, дыңнаан-дыңнавааны-даа билдинмес, чүү-хөө айтырарга, үнү үнер-үнмес, хыйыр-кылчаң харыылаардырлар. Ийи чижектен киирип көрейн. Балгазынның школаларында орус, тыва өөреникчилер холушкак, улуг класстарга мырыңай каттыжа бээрлер. Ынчангаш ында уруглар аразында найыралдыг, эптиг, бөдүүн бүдүштүг, бисе сеткилдиг. Ам Кызылдың 4 дугаар профтехучилищезин ап көрээлиңер. Мооң мурнунда чылдарда-даа. «Эки мергежилдерге чүгле орус оолдарны ап турар» — деп солуннарга бижип турган мен. Ол хоочу аарыг ам-даа хевээр. Ында өөренип турар тыва сургуулдар ниити чуртталга бажыңында чурттавайн, «ырак-чоок» төрелдериниң бажыңнарында тургулап алган. Ол чүге ындыгыл дээрге, стипендия 2000 акша чедип турарындан чамдык сургуулдар ону алгаш, таакпы тыртып, арага ижип, өрээлдеринге чурум үрээр чоруктар көвүдээн. Училищениң удуртулгазы ынаар шоолуг-ла кичээнгей салбайн турар. Черле ынчаш ында ажылдап турар коллективтиң ажылын эде көөр болза эки. Чүге дээрге удуртуп-баштаар черинде шупту орус улус ажылдап турар болгаш мастерлер база башкыларның ажылын кичээнгейге албас, дуза катпас, соок хамаарылгалыг.

Эрге-дужаалывыс ажыглап, угаан-медерели ам-даа чедир сайзыраваан аныяк-өскенивисти хензиг чурум үрээни дээш үндүр хөөглепкеш, ажылывыс чингээнинге чыргап олурбайн, боттарывыстың ажы-төлүвүс ышкаш кижизидип, ажыктыг сүмевис кадып, частырыын эдип, сургап, оларның түңү сонуургап чоруурун кичээнгейге ап, дузалажып көрээлиңер. Өөредилге-кижизидилге талазы-биле уштаар-баштаар даргалар барда, чоп-ла хөй чүве бижип турар кижил деп чамдык башкылар шугулдаар чадавас. Ынчалза-даа уран чүүл көрүлдези дээрге бүдүн чыл дургузунда чүгле чартык шак иштинде сценаже үнер оюн эвес-тир. Ол дээрге өөредилге үезинде уругларның хостуг үе-шагын канчаар шын, чөп ажыглап турарының ылаптыг көргүзүү-дүр. База бүдүн чылдың ажылының түңнели болгай. (ук училищениң арны-дыр). Уругларның уран талантызын шын шилип тып, ону оон-даа ыңай хөгжүдүп сайзырадыры — тус-тус училищелерде өөредилге-кижизидилге талазы-биле харыылап турар башкыларның хүлээлгези. Янзы-бүрү хевирлерниң бөлгүмнерин ажыдып, уруглар-биле харылзаавысты быжыглаар болзувусса, ынчан аныяктар аразынга корум-чурум экижиири чугаажок.

Валентина БААЗАН.
Республиканың профессионал-өөредилге черлериниң ыры-танцы ансамблиниң улуг методизи.

Тыва Республиканың хамаатыларынга: аныяктарга,
интеллигенцияга, арат болгаш тараачын ажыл-агыйларның,
көдээ ажыл-агый коллективтериниң, совхозтарның
төлээлеринге, үлетпүр, бүдүрүлгеде ажылчыннарга

Бот-догуннаан улусчу намның КЫЙГЫРЫЫ

Бо чылдың апрель 25-те Бүгү-россия референдумунга Россияда демократтыг чаартылгаларның, экономика реформаларының салым-чолу шиитпирлеттинер. Мурнундагы тоталитарлыг ёзу-чурумнуң буруузу-биле тургустунуп келген берге экономика кризизин ажыглааш, чурттакчы чоннуң амыдырал деңнелиниң түр када кудулаанынга сылдааш, чамдык күштер Россияның Президентизин болгаш ооң удурткан чазаан дүжүрерин оралдажып турар. Бо туруп келген байдалда хоойлужудулга болгаш күүсекчи эрге-чагыргаларның кайы-бирээзиниң аштырыышкынга таваржыры айыылдыг эвес, харын ол эрге-чагыргаларга үшкү күштерниң — кадыг-дошкун шаажылал политиказының келири эң-не айыылдыг бооп турар.

Референдумнуң «Россия Федерациязының Президентизинге бүзүрээр силер бе?» деп бирги айтырыы Россия чазаанга бүзүрээриниң дугайында айтырыг-биле дөмей. Федерация кереэзин ёзугаар бистиң бот-догуннаан Тыва республикавыс-биле чогуур болгаш түңнелдиг кады ажылдап турар бөгүнгү Россия чазаанга бүзүреп турар бис, ынчангаш бистиң чаңгыс чер-чурттуг хамаатыларывысты ол айтырыгга «Ийе» деп харыылаарынче кыйгырып тур бис.

Референдумнуң «1992 чылдан эгелеп Россия Федерациязының Президентизиниң болгаш Чазааның чорудуп турар социал-экономиктиг политиказын чүүлдүгзүнүп турар силер бе?» деп айтырыгны Россияның улус депутаттарының экономиктиг кризистиң бүгү хажыдылгаларын чаңгыс кижиже — президент Б. Н. Ельцинче чууй каар сорулга-биле тургусканы ол-дур. Херек кырында амгы үеде реформа чүгле президентиниң болгаш чазактың алдагалдарындан эвес, харын эрги тапталган угаадылгаларның идепкейлиг удурланыышкыннарындан берге чоруп турар. Чазактың чорудуп турар экономика политиказын бистер ниитизи-биле деткип, салдынган айтырыгга «Ийе» деп харыылаарынче кыйгырып тур бис.

Президентиниң болгаш Россия Федерациязының улус депутаттарын хуусаа бетинде соңгуурунуң дугайында үшкү болгаш дөрткү айтырыгларга «Ийе» деп харыы бээри негеттинип келген. Амгы байдалда ышкаш буу-хаа чүве кылбайн, президентиниң дүжүлгезинче кордаан тодаргай кандидаттарның киржилгези-биле бүгү-ниитиниң соңгулдаларын эки белеткээш, Борис Ельцин Россияның президентизи болур бе, болбас бе деп айтырыгны аңаа көөр.

Ам болур деп турар референдумга эң-не идепкейлиг киржиринче Тыва Республиканың бүгү чонун кыйгырып тур бис.

Кыйгырыгны 1993 чылдың апрель 17-де Кызылга БТУН-нуң пленумунга хүлээп алган.

БОДАЛДАРЫМ СӨГЛЕКСЕДИМ

Амгы үеде амыдыралдың нарын болгаш берге шылгалдазын чурттап эртип турар бис. Амыдырал доктаар эвес, хире-шаа-биле бурунгаар чылып, үүле-херекти бүдүрүп турар. Кижи бүрүзү амыдыралдың эки талазынче боттуг өскерлиишкиннерниң болу бээрин күзеп, манап-даа орарлар. Ынчанмайн канчаарыл аан. Көдээниң кижилери амгы берге болгаш нарын байдалдың тургустунуп келгенинге канчап-даа буруулуг эвес-ле болгай. Ниитилелде кижилерниң амыдыралынга болгаш салым-чолунга аар уржуктарны: аш-чутту, чедишмес чорукту, өлүм-чидимни, түрегделди, албаарал болгаш дембээрээшкинни күрүне бажынга эрге тутканнар кылып турганын, кылып турарын-даа амыдыралга ам төөгү маргыш чок бадыткап турар.

Чон-биле сүмележип, оларның үнүн кичээнгейге алгаш, Президент болгаш Чазак 1992 чылдың ноябрь 5-те «Арага аймаан республикаже киирерин база ону садарын чурумчудар» болгаш «Арагалаашкынга болгаш алкоголизмге удур демиселди күштелдирер дугайында» Чарлык болгаш чонга кыйгырыы үнген. Бис көдээ черниң кижилери хоорай болгаш бүдүрүлгениң кижилери-биле бир дөмей, ону изии-биле деткээн болгаш хүлээп алган бис. Чүге дээрге оон өске бистиң күзеливис чок турган.

Депутаттар хоойлу-дүрүм чогаадып кылыр, төлке ажылдап, чурттаар-даа дээр-ле-дир. Хоойлу амыдыралдан төрүттүнер, оон үндезилеттинер чүве болганда чон-биле кожа чорбайн, ол чугула документини канчап кылып шыдаар чүве деп. Бир эвес соора билипкеп болзумза, мени буруудады бербезин диледим. Көдээ болгаш суур Советтериниң депутаттарының санын кызырып болур деп санал чөптүг. Ынчалза-даа «олар хоойлу-дүрүм ажылдап кылып турар эвес» дээр хөөннүг чемелээшкиннер Дээди Совет депутаттарында, парламентиде бар хире болду. Ону маргыжар арга чок. Бо үндезилиг чугаа эрге-хоойлу органнарының аразында чогуур харылзаалыг болбааындан тыптып келген хевирлиг. Ындыг чугаа турбас, моон соңгаар катаптавазын деп бодаар болза, көдээ Советтиң депутаттарындан тускай комиссияны тургузуп болур. Ол комиссия хоойлуга хамааржыр улустуң саналдарын чыгааш, тускай папкага кадагалаар. Оон-биле хоойлу-дүрүм ажылдап кылырынга маргыш чок үлүг-хуузун киирер боор деп чүвеге бүзүрээр мен.

Хоорай, район база чагырга даргаларын томуйлаарда, 3 азы 5 чылдың аразында маргылдаа бар. Тываның Президентизин бүгү чоннуң бадылаашкыны-биле чорудуп турда, оларны база хамааржыр черниң чону соңгуп алзын. Ынчангаш оларның эрге-чагыргага олурар хуусаазы 3 эвес, 5 чыл эптиг хире. Бир эвес чону дагын бүзүрээр болза, 2-ги удаа дүжүлгезинге чоп артып каап болбас деп. Ынчан, шынап-ла, демократияны боттандырганы ол эвес чүве бе. Демократия дээрге чоннуң эрге-ажыынга үндезилеп тургустунган күрүне тургузуу болганда ындыг болгу дег деп бодаар-дыр мен.

Семдер-оол МОНГУШ.

«Алдан-Маадыр» совхозтуң ажылчыны.

АЗЫРААН УГУ БАР

1993 чылдың февраль 27-де үнген «Шын» солунда төөгү эртемнериниң кандидады Владимир Очур «Айтырыңар — харыылап берээл» деп чүүлүнде Өвүр кожууннуң Саглыдан Кара-Монгуш Адар-оолдуң «Буян-Бадыргы ноянының ажы-төлү бар бе?» деп айтырыынга харыы берген.

В. Очур: «Силерге дыңнадыр хире факт-барымдаалар, материалдар архивтен ам дээрезинде тывылбаан, ол хамаанчок, хоочуннарның сактыышкыннарында безин чүнүң-даа херечилевейн турар-дыр» деп харыылаан.

Кара-Монгуш Адар-оолдуң ол айтырыынга харыы кылдыр бодумнуң билирим-биле бо каш одуругларны бижип олур мен.

Буян-Бадыргы ноянның өг-бүлезинден төрүттүнген улус чок деп чүвени дыңнаан мен. Олар боттарынга уруг кылдыр чаңгыс кыс уруг азыраан, оон адын Дембикей дээр.

Дембикейни кайыын азыраанын, оон ада-иези кымыл деп айтырыг тургустунары чадавас боор, аңаа харыы мындыг. Дембикейниң төрээн ачазы, Барыын-Хемчик кожууннуң Акка чурттап чораан Монгуштарның Дамдынбижээчи, төрээн авазы Чыргакының Чыраа-Бажыңга чурттап чораан Кара-Монгуштарның Чаш-оол чаңгы деп кижиниң уруу Маапай. Дамдынбижээчи. Маапай олар 7 уругларның ада-иези, олар 3 оол, 4 кыс уругларлыг, а Дембикей оларның 4 кызының бирээзи.

Чаш-оол чаңгы үш уруглуг чораан, Данзын, Шыырап, Маапай деп, а мээн ачам Кара-Монгуш Көкей Шыыраптың оглу, ынчангаш алышкылар уруглары, бистер бичевистен чаңгыс черге чурттап чораан. таныш ха-дуңма улус-тур бис. Чүгле Дембикей Чадаанага азыраан адазының аайы-биле чурттап чораан.

Өөнүң ээзи Байыр 1930-1940 чылда репрессияга таварышкан, шииттирген соонда улустарның аразында харылзаа ыңай бергенин билир силер, бистерге база ындыг апарганы ол-дур ийин.

Байыр болгаш Дембикейниң уруглары «Искра» совхозка чурттап, ажылдап чорааннар. Оларның ажы-төлдери ында чурттап чоруур, бир эвес соңуургаар болза, Дембикей угбайның күдээзи Сараттың кара-кара оолдары бар чүве ийин.

База бир тодарадылган бижиир бодадым. Дембикей угбайның кады төрээн акызы Монгуш Ламажап, Көк-Уруг (дуңмазы) Барыын-Хемчик кожууннуң «Шекпээр» совхозка чурттап чораан, оларның уруг-дарыы база ында чурттап чорууурлар.

Буян-Бадыргы ноянның азыраан уруу Дембикей ачамның ачазы Шыыраптың дуңмазы Маапайның уруу, алышкылар уруглары, оларның уруглары элдержип чоруур улус бис. Ынчангаш мыя бо каш одуругларны факт кылдыр бижидим. Ам-даа тодарадыр айтырыг бар апарза, ындыг ужуражылгага белен мен.

Степан ӨЛЗЕЙ

Кызыл хоорай.

КЕЗЕМЧЕ ЯЛАЗЫ ЧИИК

Сөөлгү үеде солуннарга чоннуң бижип, чугаалажып турары РФ-тиң хоойлу-дүрүмү эмин эрттир чиик деп турганын мен база бүрүнү-биле деткип турар мен. Бис аңгы республика болганывыста, бодап көөрге, база аңгы хоойлу-дүрүмнүг болгу дег. Кеземче дүрүмүнүң дугайында чугаалап турарым ол.

Ындыг бе дээрте, бис РФ-тиң составында чүве болганда, ооң хоойлу-дүрүмүнге чагыртыр апаар хевирлиг.

Шаанда РСФСР-ниң 1947 чылдың 6 айның 4-те үнген Кеземче дүрүмү ышкаш хоойлу база амгы үениң негелдезинге тааржыр деп бодаар мен. Ол дүрүмде боолап шиидеринден аңгыда, дээди хемчээли 25 чыл турду. Ол үеде оор-сук турган-даа болза, массалыы-биле эвес, ийи-чаңгыс кижилер аът, мал оорлаар, а хулиганнар, өлүрүкчүлер деп дириг азалар турбаан болгаш дыңналбас-даа турду. Ону назыны улгады берген эштер эки билирлер. Тывалар арага ишпейн чорааның база-ла мээң үем чон эки билир.

1960 чылдардан бээр чоорту арагаже дүлдүнүп эгелээн деп болур, чүге дээрге ол үеде хамык чүвениң өртээ шуут чер албас турду. Оон аңгыда өске чоннар өттүнүп, арагалаар чылдагааннар-ла хөй апарган, чижээ, шалың алганда, чаа эт-сеп, идик-хеп садып алганда, оон чуулдазын кылыры, төрээн хүнүн эрттирери, таныш-көрүш келгенде оларны хүндүлээри, бичии уруг бажын хылбыктаары суг дээш баар, ол чүвелер арага чокта эртпес. Мыңдыг-мыңдыг чылдагааннардан массалыг арагалаашкын эгелээн.

Хүндүлүг номчукчу, бодап көр даан, мал-маган оорлаар чорук амгы үеде кедерээн, артында техника-биле оорлаар, машинага чүдүрүп алгаш чиде бээр. Бир эвес туттурза шииткел, ялазы база хөлчок чиик. Хулиганнар эзиртир арагалап алгаш, анаа-ла чораан эжиниң хан-чинин төп, эттеп-соп, оон кадыынга айыылдыг, харын-даа бүгү назынында бертик-межел кылдыр бижектеп каар таварылгалар кайы хөй. Оон ялазы база-ла чиик, шак ындыг херек үүлгеткен кижилерни РФ-тиң Кеземче дүрүмүнүң 206 3-кү чүүлү-биле 7 чыл чедир шиидерин көрген, ынчалза-даа шииткел ялазы оон чиик бооп турар.

Өлүрүкчүлер бир эжин бижектеп өлүрүп каарга, ону дүрүм чүүлдүң 108-2 кезээ-биле көргеш, судче киирип каар, оон үстүкү хемчээли база-ла 12 чыл. Бо хуусаага база шиитпейн турар, улуг-ла дизе, 7-8 чылга шиидер-дир. Кижи бодаарга өлүрүкчүлерни 12 чылга эвес, а оон хөй—15 чыл чедир шиидер болза эки деп бодаар мен. Ынчалза-даа хоойлу-дүрүмнү хажыдар, ону эртер эргени биске кымдаа бербээн чүве болганда, чүгле хоойлу-дүрүмге чагыртыр апаар. Шынап-ла, бистиң амгы ажыглап, удуртулга болдуруп турар хоойлувус дыка чиик болгай, ооң уламындан ооржулар, хулиганнар, өлүрүкчүлер ону дыка ажыглап турары билдингир. 10-даа чылды берип каар болза, чартыы-биле үве бээр, азы Саян артынче чорудуп каарга, аңаа хосталгаже үнүп, хостуг ажылдап, улузун эккеп алган, акша-шалыңын, шөлээзин ап орар-дыр.

Өлүрүкчүлерни болгаш өске-даа аар кем-херек үүлгеткен кижилерни чамдык улус өлүрүп шиидерин, чамдыктары 20 чыл чедир шиидерин саналдап турар. Ынчап кээрде эртемденнер ол саналдарны кайызын-даа деткивейн турар. Чижек кылдыр шаандагы бир таварылганы киирип көрейн. 1948 чылда Тере-Хөл сумузунга дерги садыынга ажылдап турган Шара-Хоо деп кижи санаашкында 98 рубль дудагалдыг болу бээрге, намдан үндүргеш, 5 чылда хосталгазын казып шииткеш, хөреңгизин хавырган болгай. Ол үеде дүрүм-хоойлунуң кадыг-шыңгыызы, ону чоннуң хүндүлээри база эки турган. Ынчап кээрде Россия Федерациязы Үндезин Хоойлузун кажан-бир хүлээп алыр-ла ыйнаан, ынчан хоойлу-дүрүмнү өскертип эле көөр чадавас.

Бистиң республикавыс дыка хөй хоойлуларны хүлээп алганын билир бис. Ол эки-дир. Ынчалза-даа бо кеземче хоойлузу кандыг-даа шимчээшкин чок, эрги шиинде чыдары кара элдеп. Үе чаңгыс черге турар эвес, ол үе-биле амгы үени деңнээри болдунмас. Ынчангаш хоойлу-дүрүмнү чаартып кылыры чугула.

Александр ТАВА.

Эрзин суур.

Арагалаашкын — айыылдыг халап

БОСКУНДАН СЕГИРИП АЛЫЫЛЫ

Оол азы кыс бүрүзүнүң ада-иезиниң мурнунга, өөреникчи бүрүзүнүң башкызынга өрелиг артып чорууру ышкаш чуртумнуң, чонумнуң мурнунга кажан кезээде өрелиг мен деп бодумну санап чоруур мен. «Өрелиг кижи өөнделевес» дижир, бодумнуң күш-ажылчы база чогаадыкчы үлүг-хуумну шыдаар шаам-биле бараалгадып келген-даа болзумза, оожургап тайбыңчыыр хамаанчок, сагыш-сеткилимни дүвүрээзиннер үргүлчү хөме ап чоруур апарган. Ынчангаш бодумнуң таламдан чүнү-ле кылзымза, чүнү-ле сүмелезимзе экил? Чуртувуста кем-херек үүлгедиишкиннерниң, оорлаар, дээрбедээр, үптээр, күштеп-күчүлээр чоруктарга немелде идиг берип, өөскүдүп турар чүве чогум чүл дээрзин дүнелерде оттуп келгеш безин бо-ла боданы бээр мен.

«Чону—чоорган, хөйү—хөйлең» деп ачам ашак чагып чорааның утпайн чоруур мен. Шак бо каргыштыг, кем-херек үүлгедир хамыктың бир өөскүдүкчүзү арага дээрзи кымга-даа билдингир. Ону кайы садыгларга, каш шакта, канчаар садып болурунуң чурумнарын Чазактың Чарлыында тодаргай айтып каан турбуже, чиижеңнер суурлар санында дажыглап эккеп алган, бажыңнарында дүн-хүн чок деңдии аар өртекке сатпышаан. Тус черлерниң эрге-чагыргалары чиижеӊ корум-чурум үрекчилеринге удур кандыг-даа хемчеглер албас, харын чиижеңнерни деткээнзиг, ытшимээи чок эрттирип турарын кижи кайгаар боор-дур. Арагалаар чорукка удур демиселди бүгү-ниитиниң калбак киржилгезинге даянып чорутпас чүве болза, ол чоннун шуут-ла боостаазындан кээп сегирип алырынга белеткени бергени чажыт эвес. Эргим чонум, аныяктар! Бодуңар хоозурап, чиижеңнерни, арага көптередикчилерни амдажыдып, байытпайн көрүңер. Арагага боостааңарны сунуп бербейн, ооң боскундан бодуңар сегирип алгаш, ону боой тудуңар! Эки чурттаары дээрге эртен ажылынче, кежээ бажыңынче далажыры-дыр.

Бодуңарның чүрээңерни, сагыш-сеткилиңерни, кадыкшылыңарны камнап көрүңер! Силерниң чурттаалгаңар төрээн чуртуңарга, чонуңарга херектиг. Кижи боду өске кижилерге херектиг мен деп миниири эң-не кол аас-кежиин деп билип чоруур мен. Байлак чидирери — эвээш чидириг, арын-нүүрүн чидирери — улуг чидириг, а эрезин чидирери — бүгүнү чидирери ол, арагалаар кижиниң эрес-соруу, хей-аъды күскү тоглаа бүгү дег хадып чоруй баар. Ёзулуг арагачы кижилер эргээр сеткили чок, араатан бээр, эжиниң безин бажыже даш, азы табак-биле уулдарындан, эъдинче бистиг демир безин тударындан эгеннес апаар. Коргунчуун көрүңер, чонум, арага кижини ынчаар үрегдеп каар-дыр.

Чаштар—бистиң келир үевис, аас-кежиивис-тир. Ажы-төлдүг болуру, ол дээрге кайгамчыктыг чапалга-дыр. Ол чаялга кижиниң бүгү чуртталгазының дургузунда болуп келбес, үелиг, хемчээлдиг. Көстүп келген ажы-төлдерни эки мөзү-шынарга кижизидери ада-иениң, ниитилелдиң херээ. Отту от-биле, каржы чорукту каржы чорук-биле тиилээри болдунмас. Каржы чорукту чүгле чаа буянныг чорук тиилээр дээрзин бодап көрээлиңер.

Кадыкшыл—байлак. Ону чидирер болза алдын-биле-даа орнап алдынмас. Ону чүгле боду камнаар бо камгалаар ужурлуг.

Республиканың найысылалы Кызыл хоорайны чоннуң чамдык кезектери ёзулуг культураның төвү эвес, кем-херек үүлгедиишкиннииниң төвү дижип, ажыы-биле чугаалажып турар апарганын чүү деп көөрүл? Чоннуң аксын чоорган-биле дуглаар эвес, ындыг сөстерни анаа-ла алгырып чорбайн, аңаа удур бодунуң демиселин чорутса эки эвес бе. Республиканың девискээринде кем-херек үүлгедиишкиннеринге удур ажылдар чоруттунуп турар болбайн аан. Кызыл хоорайның иштики херектер килдизиниң шугумунда безин 600 ажыг шагдаа ажылдап турарын билип турар бис. Оларның ажылының дээштии, ажыктыы кажан чедип алдынарыл? Чавырлыышкын, экижиишкин кажан болурул? Чоннуң сагыш-сеткили, дүвүрээзини кажан оожургаарыл? Кем-херек үүлгедиишкиннери, өлүрүүшкүннер кажан, кандыг шагда соксаарыл? Бодум хуумда бодалым мындыг: бир-ле дугаарында, бо айыылдыг халапты узуткаарының херээнге кижи бүрүзүнүң киржилгезиниң суласы, республиканың медереллиг хамаатызы бүрүзү шупту чаңгыс кижи дег демисежип кириптер болза, үүлгедикчиниң тыптып кээр чери турбас апаар. Олар даштыкыдан азы далай ындыындан кайын чедип кээр деп.

Чер-черлерде эрге-чагырга, эрге-хоойлу органнарының ажылдакчылары боттарының хамааржып турары участок бүрүзүнге кижилер-биле хандыр, ылаптыг, боттуг ажылдарны эчизинге чедир чорутпайн, эренгей ажылдап турар. Олар эргижирээн практика-биле ажылдаарындан шуут чайлаар үе келген деп бодаар мен. Ажылды чорударының аргаларын, хевирлерин үндезинни-биле чаартып, эле тургузуп, чаа оруктар изевээже бурунгаарлаар арга чок, мунгашталы бербээн бис бе?

Эрге-чагырга шугумунда кандыг-даа удуртулгада ажылдакчы бүрүзү, бүгү деңнелдерниң депутаттары, сайыттарывыстан эгелээш, оларның адаанда олуруп турар улуг-биче эрге-дужаалдыг даргаларывыс, тускай эртемниглериивис чоннуң кижи бүрүзүнге чедир ылаптыг ажылдаар үе келген. Кижи бүрүзү чурттап турар девискээрлиг, хамааржып турар организациялыг болгай, ындыг болганда ол хайгаарал чок кижи эвес ышкажыл. Ээнзиргей [illegible], эзирик шавар чолаачылардан, ажыл кылбас, ажылга ыызырынмас тоянчылардан айыылдыг чүүлдерниң болуп турары билдингир. Ол дээрге ээ-харыысалга чок чорук-тур. Шынында ээн девискээр, чагырга чок хамаатты бисте чок. Ону чагырып дужаап, эргелеп башкарып турар кижилерниң чон-биле чедир ажылдавас, харыысалга чок чоруу оон илереп турар-дыр. Чон-биле чедир ажылдап шыдавас кижилер-биле халбактанчып алган олурар эрги чаңчыл кайда-даа артпышааны чажыт эвес-ле болгай.

Черле ынчаш, сөөлгү үеде удуртур, кижизидер, негээр, хынаар хүлээлгелиг даргаларның кайы-даа деңнелде харыысалгазының кудулааның чоп кайгап чугаалажып турар апарган. Чоннуң үнү шыңныг, шолбан караа чырык болгай. «Арзыланны арга-биле тудар» дижир бис. Чон-биле ажылдаарда, янзы-бүрү арга херек. Чон шуптузу багай эвес-ле болгай. Ондактыг болу берген дег, сезинчиг кижилер-биле чаңгыстап эшхуузунуп тускайлан, кижизидикчи утка-шынарлыг беседа чугаа-соодун кылып чоруур ындыг дарга ам шуут көзүлбестээн, тывылбастаан. Ындыг ажылдакчылар чон аразынга чораанын, кижилерге кижизидилгениң буянныг салдарын чедирип чорааның көрүп чордум.

Черле ынчаш хоойлу-дүрүм хажыдыышкыннарынга удур бүгү-ниитиниң эптеш чок чорууң чедип ап, чоннуң бүгү күштерин чаңгыс угланыышкынга каттыштырып мөөңнээр херекке эрге-чагырга органнарының ролюн онза күштелдирериниң чугулазын үе боду-ла негеп келген. Маңаа оожургап тайбыңзыраар, үе боду-ла негеп келген.

Дөртен чылдар ортаныңдан
Спиртиниң ажыг доңун
Ижер чаңчыл эгеледи.
Халаптыг ол ажыг суглан
Карак чажы хем дег акты.
Хайыралыг күжүр чонум
Халак-хилээн төге берди.
Элээревес чамдыктары
Элей берди, түрей берди.
Эзирээштиң ушканнарны
Эрлик келгеш электеп тур.
Анаа чораан тайбың чонум
Аарый берди, тений берди.
Арагалааш ушканнарны
Аза келгеш куспактап тур.
Аштай бээрге аъш-чем болбас,
Аарый бээрге эм-дом болбас,
Айыылдыг ол хоран сугну
Аксыңарже тутпайн көргер.
Оолдар, кыстар, аныяктар!
Оваарныңар, кичээниңер
Ондактыгдан, арагадан
Он-он метр оюп чорар!

Биче-оол ДОЮНДУП.
Шүлүкчү.

ГВАРДЕЙЖИ

А.-Т. Л. Базыр бичии чажында-ла өскүс арткан. Адазы чайын Эъжим-Бажы Чиндиңнээшке чайлап, кыжын Үле-Бажы, Соок-Ой, Көк-Сояк, Ужар-Аксы, Булуң-Аксы ынчаар чурттап, каш хуу малын азырап, бичии уругларын өстүрүп чораан ядыы арат. Базыр ол өг-бүлеге бир акылыг, бир дуңмалыг өскүс артканнар.

А.-Т. Л. Базырның авазы аарыг-човулаңдан чок болган, ачазын калчаа бөрү балыглап каарга, чок апарган дээр чораан.

Олар Үле арттың Эъжимче талазынга кашпал ой ишти черге үш хире өг кыштап органнар. Базырның адазы Лопсан шала кежээликтей дагже үнгеш, бир коъш-аргадан кылбыш холуур мыйгак-хараган сый теп алгаш, бараан көрүп үнүп кээрге, Улуг-Даг хөрээнде ыт халып чоруурга, «Мээң ыдым-дыр» деп бодааш, кыйгырыпкан. Катканың хувураазының ыды боорул, калчаа бөрү ашактың бодунче халып-латкан. Ашак чоокшулап кээрге көөрге, аксындан чараазы шураан калчаа бөрү чоогунда чолдак селбер дытка четкелек чорда, сегирип алган. Демги сып алган мыйгак-хараганын бөрүнүң аксынче суп чадап турда, ырак эвесте аалының ыттары билип кааш, ээре бээрге, ол калчаа араатан халып ыңай болган. Лопсан «аалда улусту ат кылыр-дыр бо» дээш бар шаа-биле алгырарга, экизи көрген, кожазы Адыг-Түлүш Тарбады деп кижи даштыгаа турган дыңнап кааш, өглерниң эжиктерин шарыткаш, боду улуг бижээн алгаш, уткуй маңнап чорупкан. Удаткан чок калчаа бөрү-даа уткуштур келген. Ол үеде кончуг аныяк-даа, күштүг-даа турган Тарбады ашак бөрү халып кээрге, бодунче халдатпазын бодап, бөрүнүң тас колдуунче кирр шанчарга, бижек уштунуп чаштап турган дээр чүве.

Бөрүнү узуткааш, сегин даш-биле хорумнап каан, амдаа ында ол хорум чыдар чораан.

Бөрү туткулаан Лопсан удаваанда чок апарган. Бөрүгү өлүрген Тарбады аарып чоруй, кара эм кужу-биле сегээн дээр чораан.

Базыр, акызы Сержи, дуңмазы Шүңмек суглар шак-ла ынчаар өскүс артканнар. Оларны адазының кады төрээн дуңмазы топтуг-томааныг Адыг-Түлүш Соскал бодунуң өөнге уруглары-биле кады азырап, бут кырынга тургузуп каан. Базырның акызы Сержи Кызылга нам школазынга өөренип киргеш, ону доозар чедип тургаш, школа өрттенип турда, аңаа өрт өжүрүп тургаш, өлген. А угбазы Шүңмек Баян-Колда амдаа чурттап чоруур. Оон уруглары эртем-сургуул чедип алган, ол-бо черлерде ажылдап чорлар. Улуг оглу Черлик-оол Кызылда, улуг уруу Казаккыс «Х Улуг хурал» колхозта мал ажылында, өскелери ол черлерде тарап ажылдап чорутканнар.

Адыг-Түлүш Базыр Лопсан оглу тыва бижик чогааттынып үнерге, бодунуң бот-идепкейи, кызымаа-биле тыва бижикти өөренип алган. Билиин бедидери-биле, ынчан 1937 чыл үези-ле боор, Кызыл хоорайга ажыттынган пионер вожатыйлар, оон профэвилел ажылдакчыларының школазын дооскаш, кожуунунче келирге, ону баштай пионерниң кожуун бюрозунга ажылдаткаш, ооң соонда Арыг-Үзүүнде «ҮТКА 25 чылы» совхозче профком даргаладып чоруткан.

Ол үеде республикага эки тура-биле фронт чоруур күзелдиглер Германияның гитлержи фашистерниң аг-шериин узуткажып, Ада-чуртту — ССРЭ-ни, бодунуң төрээн Тывазын камгалаар дээш амытынын харамнанмайн тулчуру-биле ТАР-ның Төп Комитединге изиг күзелин илередип, билдириишкин кирип турда, Түлүш Базыр Лопсан оглу база дилег кирген. Ооң дилээн нам, чазак моондактаваан болгаш билдириишкин кирген эш-өөрү-биле ТАР-ның төвү — Кызыл хоорайга чыглып эгелээннер.

Эки турачыларны баштай аалдарындан, ооң соонда кожуун төптеринден үдеп, Кызылга чедип келгеннер. Кызыл хоорайга үдеттиргеннер болгаш үдээннер ынчан Улуг-Хемниң паром аксынга сыңмарлажып, ажы-төлүнге, акы-дуңмазынга чагыг-сөзүн берип, аас-кежиктиг тиилээш чанып кээрин күзеп турганнар.

Шаандакы Хомду дайынын санаваска, Тыва Арат Республика бир-ле дугаар техника-биле чепсегленген айыылдыг дайынче эки турачы оолдар, кыстарын аъткарганнар.

А.-Т. Л. Базыр эки турачы эш-өөрү-биле кады Ковров хоорайга дайынчы белеткелди эрткеш, оон Снегирев суурга келгеш, 1944 чылдың ноябрь 29-та дайынчы даңгыраан бергеш, боо-чепсекти холунга хүлээп алганнар.

Эки турачы отряд ол хүн 1-ги Украина фронтузунуң 13-кү армиязының 6-гы аъттыг шериг каттыжыышкынының 8-ки гвардейжи дивизияның 31-ги полугунуң 4-кү эскадрону болу берген.

А.-Т. Л. Базыр Ровно облазының хоорай-суурларын хостажып тургаш, Сурмичиге буза бомбалап каан дуган чанынга дайзынның чазылдырган бомбазының бузундузунга эгин бажын өттүр шаптыргаш, аар балыглангаш, госпитальга эмнедип чыдыпкан. Ынчалза-даа ооң күзели — сегип алгаш, фашистерни ам-даа чылча шапчыры турган.

Госпитальдан үнүп турда, эки турачы аъттыг эскадрон төрээн Тывазынче чанар деп барган турган, оон өөрү-биле төрээн Тывазынче чорупкан.

«Украинадан төрээн Тывазынга чедир дыка-ла хөй черлерни сонуургап, мага хандыр көрген. Ол үеде төрээн Тывазы ССРЭ-ниң өг-бүлезинге кирип, Совет Тыва апарган турган.

Тиилелгеден чанып келген
Дидим эрес эжим сени
Улуг-Хемниң паром аксы
Уткуп алыр черим болзун

деп, бир чогаалчының шүлүүнде ышкаш, А.-Т. Базырны Тываның чону, эш-өөрү уткуп турган.

Төрээн чонунга, ха-дуңмазынга уткуткаш, өөрээнинден Совет Тываның найысылалы — Кызылга чоргаарланып, каш хонгаш төрээн сумузу — Кара-Булуң, Эъжим, төрээн чонунуң чурту — Барык, Сенек, Хендерге, Өдең-Шөлдү кезип, чаа-дайынга канчаар киржип чорааның, совет чурттуң барык талакы кезиин немец фашистерниң канчап кааның, бодунуң канчаар балыглатканын чонунга бирден-бирээ чокка чугаалап берип, ССРЭ-ниң чонунуң эп-сеткил каттыжыышкынының быжыын, фашизмге удурун, ону дүргенне чылча шаварынга дузалажып турганын тайылбырлап берген.

Ооң өөнүң ээзиниң шаандагы ады Сүрүнмей Мекпер-ооловна Донгак дээр. Олар удаваанда ажы-төлдүг болуп, аас-кежиктиг чурттап эгелээннер. Сүрүнмей Мекпер-ооловна база ажыл-ишке кызымак, биче сеткилдиг, ажы-төлүн кижизидеринге төлептиг ие. 5 ажы-төлдү буянныг ада-ие бут кырынга тургузуп, улус ажыл-агыйының адырларынга ажылдадып, чагып-сургап чорааннар.

Улуг оглу Николай Самагалдайда макталдыг телемастер, ооң бичези Күнчүнмаа Баян-Кол школазында башкы, дээди эртемниг, Анай-оол — Терлиг-Хаяда ам чугай бүдүржүп турар ажылчын, бичии уруу Валя база-ла ол бүдүрүлгеде повар-садыгжы. Биче оглу Володя «Х Улуг хурал» колхозта мал эмчизи. Хөй кижини өстүрүп кижизидер деп чүве анаа оюнчук эвес-ле болгай.

Адыг-Түлүш Базыр 1959 чылда Баян-Колга мөчээн. Ол чурттаалгазының сөөлгү шагынга чедир «Х Улуг хурал» колхозка янзы-бүрү ажылдарга ажылдаан.

Кара-Булуң, Баян-Колдуң чонунуң сүмезин ёзугаар Баян-Кол кодээ Совединиң шиитпири-биле Баян-Кол суурнуң бир кудумчузун Адыг-Түлүш Базырның адын мөңгежидип адаан.

Сүрүнмей Мекпер-ооловна 70 хар чедер четкен, ынчалза-даа ам-даа адак-бышкаа чиик, Баян-Кол суурда чурттап чоруур.

Салчак-оол ТЮЛЮШ.

ШОЛА АТТАРДАН ТЫВЫССА?

Тывалар, моолдардан аңгыда, Төп Азияның өске көшкүн чоннарынга — казахтарга, кыргыстарга, уйгурларга, чоокка дээр-ле оларның чайгы үеде байырлаар найыр-дойларынга аът чарыштырып, мөге хүрештирип турганы «Эр кижиниң үш оюнунга» дыка чоок боор турарын төөгү номнарындан көрүп болур. Ол оюннарның Төп Азияның бүгү-ле көшкүн улустарынга тарап нептерээп турганының бадыткалы ол чадавас.

Бурун шагда бистиң өгбелеривис, боттарының үш хевир оюннарын — оваа, сут бажы, от, бурган, хам-ыяш дагаанда, куда дүшкенде, ыдык кылганда, хаан азы алдар-сураглыг шериг баштыңчызы кижи мөчээнде, хаан кижи дужүлгеге саадаанда дээш, оон-даа өске таварылгаларда ук байыр-наадымнарның нити ёзулалы кылдыр ойнаар чораан. Ам ол үш хевир оюннарның бирээзи — хүрешке хамаарышкан бодумнуң хууда бодалдарымны борта бижип көрейн.

Алыс шаанда Төп Азияның көшкүн улустарынга, аймак-сөөк аайы-биле боттарының бурунгу хүрештери база бар турган. Ол болза амгы үеде хакас, бурят, якут болгаш оон-даа өске улустарның национал хүрештеринге база хостуг болгаш грек-рим (классиктиг) хүрештерге безин чоок бурунгу хүрештер болур. Ол хүрештерниң чамдыктары амгы үеде шуут уттундуруп калгылаан. А бистиң тываларның национал кадыг идик, содак-шудак кедип алгаш, девип тургаш, хүрежир хүрежививис ол база Төп Азия улустарының эң бурунгу хүрештериниң бирээзи болуп турар.

Национал хүрештиң өске хүрештерден бир ылгалдыг чүвези, бирээде, кадыг идик, содак-шудакты албан кедер болганда, ол хүрешти хүрежиринге, кышкы үеден аңгы үелерде хевистиң херээ чок болуру, азы ол хүреш колдуунда көк-түг шык кырынга ийикпе, дески, дазыр черге турупкаш, хүрежиринге таарышкан болуп турар. Хүрештиң өске онзагай талазы — ол болза девиг. Мөге кижиниң сүр-кужу, түрлүг, эрес-кашпагайы, чоргаары дээш, оон мага-бодунуң база мөзү-бүдүжүнүң хөй-ле талалары ооң девиинге илерээр. Девиг дээрге мөге кижиниң кайы шагдан бээр туруп келген ооң өөрүшкүзүн, чоргааралын илередир онзагай самы болганда, ону күүседир кижиге эвээш эвес мергежил база салым-чаяан херек болур. Оон аңгыда мөге кижиниң бодунуң өскелеринге дөмейлешпес девиир аяны бар болурун ону национал хүрештиң ужурун эки билир кижи эскерер аргалыг.

Алыс шаанда тыва мөгелерниң аразынга идик кетпес, кызыл-даван үнүп келгеш хүрежир мөгелер база эгин содаа кетпейн хүрежир хүреш болгаш эрги шагда Тывага бар турган деп турар. Оон аңгыда амгы үениң содак-шудаандан эрги шагдагы тыва мөгелерниң кедип чораан содак-шудаа хевир талазы-биле бир өске турганын чамдык улуг назылыг кижилер-даа, эртемден төөгүчүлер-даа бадыткап турар. Моон алгаш көөрге, бурунгу тываларның национал хүрежи амгы үениң хүрежиинден шала өске турганы-ла ылап хире.

Чоокку үелерден бээр азы алдан-чеден чылдардан эгелеп, национал хүрештиң чурумун бодүүнчүп, шаандакы тываларның хүрежип чораан хүрежинден дыка ылгалдыг апарган. Дөртен-бежен чылдарга чедир турган хүрештиң чурумунда хүрежип турган мөге ийи холу-биле чер даянганда, дөрт-даяктап маңнай берген-даа таварылгада, ону октаткан деп санавас, кажан ол бир дискээнге олурупкан азы ийи шенээ-биле даяндыр ушкан болза, ынчан ооң октатканы ол болур турган. Оон аңгыда ийи мөгениң хүрежи узамдыга-даа бээр болза, оларны хончулаштырар деп ындыг дүрүм ынчан турбаан.

Амгы үеде хүрежип турган мөге чаңгыс холу-биле чер даянырга-ла, октаткан дээр, мөгелерниң хүрежи каш-ла минута чедерге-ле хончулаштырар дээр. Хүрештиң чурумунга хамаарыштыр боттарының бодалдарын, ылаңгыя хоочун мөгелер илередири черле күзенчиг. Оон башка хүрежививистиң чуруму моон-даа соңгаар бодүүнчүп-ле турар болза, ол улам-на көрүш-даа, шынар-даа чок болуп бар-ла чыдар болгай.

Ырак бурунгуда чурттап чораан тыва мөгелерниң төөгүзүнүң кезик-чамдыын, оларның дугайында чонда артып калган тоолчургу база төөгү чугаалардан эвээш-биче-даа болза билип аар аргалыг бис. Ынчаарга эрткен чүс чылдың төнчүзүнде база амгы чүс чылдың эгезинде чурттап чораан тыва мөгелерге хамаарышкан тодаргай төөгү материалдары-даа база оларның дугайында дыңнаан, билир кижилерниң бижип арттырып каан чүүлдери-даа амгы үеде бар. Бети дизе, амгы чүс чылдың эгезинде чурттап чораан тыва мөге, Амбын ноянның бодунуң мөгези диртип чораап Сартыыл уктуг Арзылаң-Күдеректиң дугайында бижиттинген тускай ном бар дээр болгай. Тыва мөгелерниң дугайында бо чижектиг төөгүлүг чүүлдерни солуннарга-даа парлап турар болза, ол черле артык эвес ышкаш.

Чээрби чылдарның төнчүзүнге чедир Тывага ламалар кончуг хөй турган. Оларның аразындан база алдар-сураглыг мөгелер эвээш эвес үнүп турган. Аңаа барымдаа кылдыр ТАР-ның алдарлыг мөгелери Куулар Чамыян, Донгак Балчий-оол сугларның алызында хүрээлерден хүрежип үнген мөгелер болуп турарын айтып болур. А Тывага «Улустуң чааны» атка чедир хүрешкен чаңгыс мөге Монгуш Чаңман, Чадааның Алдыы-Хүрээзинге кумзат дужаалдыг лама турган дээр болгай. Моон алгаш көөрге, революция мурнунда хүрештиң хүрээлерге сайзырап турганы база илден болуп турар.

Моон соңгаар Тывага улам сайзыралын чедип аар дизе, мөгелерге тыва мөге кижиниң шола аттарын тыпсып эгелээри черле албан. Бо болза сонгаарлаттынып-даа, чайлап-даа болбас айтырыг дээрзин тыва хүрешке сонуургалдыг бүгү-ле кижилер билир ужурлуг. Тыва чоннуң бүгү-ле эки чаңчылдары, хүндүлүг ёзулалдары-биле бир дөмей, мөге кижилерге хүндүлүг шола аттар тыпсыр чаңчыл база-ла уттундурган чүве болганда, бо айтырыгга хамаарыштыр Тываның бүгү эртем, культура, спорт болгаш парлалга ажылдакчылары тускай чыыштан эрттирери база аңаа тыва хүреш мөгелеринге аттарны канчаар тыпсырын шиитпирлеп, дугуржуру чугула.

Мээң бодап турарым-биле алыр болза, Наадымга база национал хүрешке Тываның чемпионады чергелиг маргылдааларга бир удаа шүүлген мөгеге «Улустуң начыны», ийи удаа шүглүрге «Улустуң арзылаңы», үш удаа шүглүрге «Улустуң чааны» деп аттарны база дөрт улай шүүлген мөгелерге «Амырга мөге» деп атты тыпсыр болза, таарымчалыг болгу дег. «Дарган-Амырга» деп мөге кижиге тыпсыр эң-не дээди хүндүлүг атты чамдык эртемденнер-даа, анаа-даа кижилер республикага беш катап шүүлген мөгеге тыпсыр деп турар болза, өскелери он катап шүглүрге тыпсыр деп-даа турар болгай. Шак ол атты республикага чеди катап шүүлген мөгеге тыпсыр болза шын болур хире. Чеди онагны ажылган мөге «чүс чээрби сеске» шүглүр болгай. А чеди катап республикага шүүлген мөге «Дарган-Амырга» деп хүндүлүг атка чүге четпес деп?

Амгы үеде республика наадымнарынга шүүлген мөге Аяс Монгуш «Улустуң арзылаңы» деп атты чаалап алган мөге ол болуп турар хире. Ынчаарга Аяс бо чылын база шүглүп үне бээр болза, оон кандыг атка четкени шуут билдинмейн баар хире-дир. Ынчангаш республиканың эртем, культура база спорт ажылдакчылары бо айтырыгны шиитпирлээрин көөр болза эки.

Амгы үеде эртип турар совхозтар маёвкалары болгаш өске-даа найырларын, келир үеде суму, кожуун найырларын демдеглээр, эрттирер апаар бис. Ынчангаш ол найырларны амдыгааштан эгелеп эрттирер хүннерлиг кылдыр кылыры чугула. Чижээлээрге, суму найыры июль эгезинде чаңгыс хүн эртер болза, кожуун найырларын база-ла июль төнчүзүнде ийикпе, август эгезинде чаңгыс эртер хүннүг кылдыр кылза чогуур деп бодалдыг мен. Оон башка республиканың бүгү-ле кожуун, сумулары чайны өттүр найырлап кээрге, ол хөй байыр-наадымнарның ужур-утказы-даа шоолуг эвес, солун-даа эвес апаар.

Дмитрий ДҮРБҮЙ.

ШЫНЗЫЛГАНЫ ТЫВЫСКАН

Межегей ортумак школазы — республикада социал башкылаашкынның төвү. Школаның баазазында 102 башкы уктарын мергежилди шингээдип алыры-биле 2 чыл хуусаалыг курстарда өөренип турар болгаш ону чедиишкинниг доосканының соонда «Социал башкы» деп тускай диплом-шынзылганы алырлар.

Апрель 11-ден 17-ге чедир баштайгы шылгалдалар эрткен. Аңаа социал башкылаашкын талазы-биле тускай лекцияларны Москвадан келген специалистер Мария Петровна Курянова, Галина Васильевна Ермоленко номчааннар. Теориядан аңгыда практиктиг өөредилгени ук школаның башкылары организастап, солун эрттиртилээн. Москвадан келген төлээлер Межегей ортумак школазының директору Кара-кыс Кожай-ооловна Монгушка социал башкылаашкынның дээди чергезиниң, а арткан 6 башкыга социал башкылар деп шынзылгаларны тывыскан.

Оолак ДАРЖАА.

МЫНЧАГА АГАРТПААН

Репрессияга таварышкан Сергей Чүлдүмович Седенсоттуң ажы-төлү бо чагааны бижип олур бис.

Бистиң ачавысты 1950 чылдың чайынында Бай-Тайга районнуң Шуйда Чинге-Каът алдын уургайындан тудуп аппарташ, контр херээ дээш 10 чылда шиидип каан. Аңаа-ла ажылдап турган кижиниң ажылындан тудуп алгаш, оода чадаарда, идик-хевин безин солуп кедер чай алындырбаан. Ачавыс боду ус-шевер, чазаныр, дарган кижи чораан. Бистер шупту, ооң ажы-төлү, 11 кижи бис.

Ававыс хөөкүй Александра Саң-ооловна Седенсот ынча хөй ажы-төлү бистер-биле артып калгаш, бистерни бут кырынга тургузуп, өстүр азырап алыр дээш канчаар түреп, хилинчектенмеди дээр. Ону сактып келирге кээргенчиг, дидиренчиг-дир. Ынча өл-чаш ажы-төлү бистерни азырап алыр дээш ававыс кандыг-даа ажылды кылып чораан. Артып калган ажы-төлү бистер безин түреп, школага өөренип алыр дээш фамилияларывысты өскертип бижидип, чүнү канчанмадывыс дээр.

Кажан ачавыс келдерелге таваржып үнүп келзе-даа, бистиң аравыска үр чурттаваан. Кадыг черге хоругдалга херек эрттирип чорааш, кадыы аргажок баксыраан болган. Аарааш дораан чок болган.

Ачавыс чораан болза, кончуг шевер, алдын холдуг кижи турган. Ачавыс дээш ажы-төлү бистер ам-даа хомудап чоруур бис. Репрессияга таварышкан улустарны агарткан дугайында солуннарда материалдар үнүп-ле турар, а бистиң ачавыстың ады чок боор чорду. Ынчангаш «Шын» солун таварыштыр ачавысты агарткан дугайында арыг адын эгидерин дилеривис.

Быкыштай САРЫГ-ДОНГАК.
Бай-Тайга район.
Шуй суур.

Төрүттүнген хүнүңер-биле!

Өвүр районнуң хереглекчилер ниитилелиниң баштаар чериниң даргазы **Кызыл-оол Туматович ТАС-ООЛ** апрель 29-та 50 харлаар. Ол барык 25 чыл үениң иштинде республиканың хереглекчилер кооперациязының шугумунга ревизорлап, бухгалтерлеп, сөөлгү беш чылда удуртур ажылда ажылдап турар.

Төрүттүнген хүнүн таварыштыр Өвүр районнуң хереглекчилер ниитилелиниң ажылдакчыларының мурнундан **Кызыл-оол Туматович ТАС-ООЛГА** бүгү-ле экини күзеп, байыр чедирип тур бис.

Өвүр райпозунуң баштаар чери, районнуң профэвилел комитеди.

✦ ✦ ✦

Бистиң эргим ынак ававыс **Екатерина Даваевна ЧЫНДЫГЫР** апрель 22-де 58 харлап турар. Ол ышкаш оглувус, акывыс, дуңмавыс **Владимир Николаевич ЧЫНДЫГЫР** база ол-ла хүн 32 харлаар. Ававыс 6 уругларны өстүрүп, кижизиткен. Олар шупту эртем-билиглиг кижилер болган, төлептиг ажылдап, чурттап чоруурлар.

Ававыс Екатерина Даваевна 35 чыл дургузунда бичии чаштарны кижизидип келген. Ол Тыва АССР-ниң школазының алдарлыг башкызы, күш-ажылдың хоочуну. Амгы үеде пенсияда-даа болза, Самагалдай ортумак школазынга башкылап ажылдавышаан.

Ававыска, Владимирге кадык-кадыкшылды, аас-кежикти, өөрүшкүнү солун дамчыштыр сеткиливис ханызындан күзедивис.

Ачазы Николай Васильевич Чындыгыр, уруглары: Раиса, Роза, Володя, Кара-кыс, Роман, Алимаа, күдээзи Всеволод, кенээттери: Саяна, Ульяна база уругларының уруглары 11 кижи.

АЖЫКТЫГ КЫЛДЫР АЖЫГЛААР

«Чыжыргана — эм кат» деп кыска материалды эрткен чылын «Тыва Республика» солунга бижээн мен. Оон кол сорулгазы — чыжыргана үнүжүнүң камгалалынче кичээнгейни улгаттырары, оон ховар болгаш үнелиг кадының белеткелин чогумчалыг организастап, ону чонга ажыктыг кылдыр ажыглаары турган. Бо талазы-биле ажыл чыжырганаңың кол ээзи болуп турар Тес-Хемниң ыяш ажыл-агыйынга, оон үстүнде турары Ыяш ажыл-агый талазы-биле республика каттыжыышкынынга хамааржыры чугаажок.

Ам ол талазы-биле ажыл кандыг болганыл, эрткен чылдың чыжыргана чыыр сезонунуң канчаар эрткениниң дугайында номчукчуларга сонуургадыр бодадым. Чыжыргана кадының дүжүдү эрткен чылын бистиң Тес-Хем районга черле багай эвес болган. Ол ышкаш кожавыс Эрзин районнуң дезиискээринге база чыжыргана эки үнген деп чугаалап болур. Шак ындыг дүжүткүр мурнундагы чылдарда Тес-Хемниң ыяш ажыл-агыйы 6-8 тоннадан эвээш эвес чыжырганаңы белеткеп ап турган болгаш оон камгалалынга хамаарыштыр тодаргай хемчеглерни ап турган

Бо чылдың ниити байдалын билгеш, Тыва Республиканың Ыяш ажыл-агыйының бүдүрүлге каттыжыышкынының талазындан кандыг-кандыг хемчеглер алдынары көрдүнүп турарынга хамаарыштыр чугаа болган. Аңаа ол каттыжыышкынның даргазының оралакчызы В. П. Пшенников мынча дээн:

«Чыжыргана үнүжүнүң камгалалы-даа, оон кадының белеткели-даа бистиң дорт хүлээлгевис болгай. Оон камгалалын чүгле Тес-Хемниң ыяш ажыл-агыйы эвес, а өске-даа ыяш ажыл-агый черлериниң күжүн кириштирип тургаш организастаар бис. А белеткеп алганывар чыжырганаларны канчаар сайгарарын боттарывар билинер». Маңаа хамаарыштыр кандыг-даа боттуг ажылдар кылдынмаан, чүге дээрге Тес-Хемниң ыяш ажыл-агыйының удуртулгазы-даа, оон үстүнде турары республика каттыжыышкыны-даа чыжырганаңың камгалалынче, оон кадын организастыг чыырының-даа талазы-биле чогуур сагыш салбаан деп болур. Оон түннелинде район-даа иштинин, өскээртен-даа келген кижилер чыжыргана кадын кайы хамаан чок төтчеглеп, чылыг үелерде белеткеп, оон сыптарынга үрегдээшкиннерни болдуруп, когаралды чедиргеннер. Чүгле Тес-Хем лесничествозу 2 тонна бичии ажыг катты белеткээн, а Эрзин лесничествозу чаңгыс килограмм-даа кат дужаап белеткевээнин чүнүң-биле тайылбырлаарыл? Азы ыяш ажыл-агыйынга каттың херээ чок апарганы ол чүве ирги бе?

Моон мурнунда чылдарда чыжырганаңы белеткээринче улуг кичээнгейни угландырып, белеткеттинген чыжырганаңы Бийскиниң витаминнер, чыжыргана үзү бүдүрер заводтарынче дужааттырып турган болгай. Ам чыжыргана белеткээриниң кереэзин-даа чарбас, чонга ону чыгдырар талазы-биле ажыл-даа чорутпас апарган чүве болганда, оода-ла ол үнелиг катты чонга ажыктыг кылдыр ажыглаан болзувусса эки-ле чүве-дир ийин. А чыжырганаңың херээ ындыг-ла чок чүве болза, Тес-Хемниң лесничествозунуң белеткээни кадын республика каттыжыышкынының Кызылда баазазынче дужааттырыпкан болгай. Ол катты район иштиниң чонунга чүге садып болбас деп? Эрзинчилер база шак-ла ындыг ажылды чорудуп, ол катты районнуң чонунга садып, оон эвээш эвес орулганы алыр турганнар. А херек кырында бо үнелиг дээн байлак эвээш-ле кижилерниң холунче кирип турар апарганы чажыт эвес болдур ийин.

Ынчангаш чыжырганаңың ол үнелиг кадын районга ажыктыг кылдыр ажыглаар талазы-биле айтырыгны дарый шиитпирлээри чугула апарган.

Дерме ДОРЖУ.
Самагалдай суур.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

УЖУРАЖЫЛГАЖЕ ЧАЛАП ТУР

Чыраа-Бажы ортумак школазының 1960 чылдан бээр бүгү доозукчуларының ужуражылга-марафону 1993 чылдың апрель 30-де 12 шакта ук школага болур.

Бүгү доозукчуларны аңаа киржиринче чалап тур.

ШКОЛА ДИРЕКЦИЯЗЫ.

✦ ✦

ВАЗ-1111 («Ока») автомашинаны Минусинск хоорайда складтан организация садып турар. Өртээ 2,5 миллион рубль.

Дараазында адрести дамчыштыр тайылбырны ап болур: Кызыл хоорай, кинотеатр «Найырал», телефоннары 2-49-04 3-50-34, 3-42-36.

КИНО

АПРЕЛЬ 22-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Өлген кижи хааржааның иштинге боолаашкын» (2 сериялыг) 10.00, 12.40, 15.40, 18.00. **«Видеозал»:** «Ниндзяның өжээн негээшкини» 900, 11.00, 13.00, 15.00, 17.00, 18.50 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: «Чадала Изабель» 9.00, «Ак ноянның кежү» 10.30, 12.50, «Өске октаргайдан келгеннерниң черге ынакшыл дүлгээзини» 15.10, 17.00, 18.50 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Айыылдыг рейстер» 13.40, «Ужуралдар фирмазы» 16.00, 18.10 шактарда.

Кызыл районнуң улус өөредилгезиниң Кур-Чер суурда уругларның спорт школазының тренер-башкызы, тыва болгаш самбо хүрештерге спорт мастери Ак-Сал оглу Юрий **МОНГУШТУҢ** хенертен мөчээни-биле холбаштыр оон төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыдалды илереткейлеп тур.

Төрелдеринден.

СПОРТ МЕДЭЭЛЕРИ

⊙ **Мотоцикл спорту.** Американ мотоциклист Уэйн Рейни «Япониянын Гран-при» шаңналдың эдилекчизи 500 дөрбелчин сантиметр ишкир мотоциклге чарыштыргаш, чаалап алган. «Ямаха» деп маркалыг чаа мотоциклге ол ам ийи дугаар тиилелгени чедип алганы ол. Оон чаңгыс чер-чурттуу Кевин Шванц «Судзуки» марканың мотоциклин мунгаш, ийиги черни ээлээн. «Хонданы» башкарып чораан австрали спортчу Дэрил Битти үшкү черде.

250 см ишкир шимчедикчилиг мотоциклдер аразынга япон мотоциклист Тетсуя Харада тиилээн. Ол «Ямаха» марканың мотоциклин башкарып чораан. База бир япон спортчу Тадуюки Окада ийиги черни ээлээн. Италиядан Дориано Ромбони үшкү шаңналды чаалап алган.

⊙ **Теннис.** Гонконгка болуп эрткен 300 муң доллар шаңнал фондулуг делегей маргылдаазының түннел оюнунга делегейниң «бирги ракетказы» американ спортчу Пит Сампрас болунуң чаңгыс чер-чурттуу Джим Курьени уткан. Ынчангаш ол ам делегейде эң шыырак теннисист деп адын база катап бадыткаан.

⊙ **Баскетбол.** Орус улустуң пасха байырлалының хүнүнде Самараның спорт ордузунга баскетбол талазы-биле тускай оюннар конкурузу болуп эрткен. Часпайн октаары бөмбүкту дээрбектиң кырындан кирр октаары база ийи ойнакчының аразынга маргылдаалар болгаш сөөлүнде баскетболга «Россия сылдыстарының» ужуражылгазы эрткен. «Төп чер» дээш Москваның шеригжилери болгаш Санкт-Петербургтуң спартакчылары турушкан. «Волга чоогу» дээш Самараның «Строитель» база Саратовтуң «Автодорожник» олар аразында ойнаан. Ордуга 3500 көрүкчү «аарып» турда, Волга унундан келген баскетболчулар 126:122 сан-биле уткан. Саратов чурттуг Виталий Носов маргылдааның эң [illegible] ойнакчызы деп атты чаалап алган.

Часпас октаар спортчулар аразынга Санкт-Петербургтан Андрей Мальцев тиилээн. Чаңгыс-чаңгыс кижиниң маргылдаазынга оон чаңгыс чер-чурттуу Сергей Папов шылгараан. «Строительдиң» төлээзи Юрий Леонов дээрбек кырындан октаарынга бирги черни ээлээн.

Специалистерниң болгаш көрүкчүлерниң санап турары-биле алырга, баскетбол байырлалы кончуг солун болгаш көрүштүг эрткен. Аңаа областың болгаш хоорайның чагырыгалары, «Самара — трансгаз» каттыжыышкын, «АвтоВАЗ — банк» болгаш өске-даа черлер спонсорлаан.

⊙ **Аът спорту.** Шотландияга болуп эрткен национал маргылдаага сураглыг аът мунукчузу Марк Перетт бодунуң Рэн фор Фри деп шолалыг аъды-биле тиилээн. Аңаа 20 ажыг мастерлер киришкен.

Гонконгтуң шаңналы дээш эрткен делегей маргылдаазынга Чаа Зеландияның үш харлыг аъды эрткен. Ук маргылдааның шаңнал фондузу 582 муң доллар болган.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 667000

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505»

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Соведи болгаш Чазаа «Шын» солуннуң редакция коллективи.

Кол редактор
В. Ф. ЧАДАМБ

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнуң оралакчызы), М. М. Саая (харыысалгалыг секретарь), В. М. Сат, К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы), Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91, 3-34-17, харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: улус депутаттарының Советтери, ниитилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; кодээ ажыл-агый — 3-41-16; культура, улус өөредилгези болгаш чогаал — 3-39-15, 3-34-57; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; 3-34-57; очулга — 3-34-39; 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 3-57-92; 3-14-94; бухгалтерия — 3-37-11

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш медээлер министерствозунуң чанында парлалганың, медээлерниң хостуг чорууну камгалаар талазы-биле Тывада хайгаарал черинге бүрүткеттинген

Бүрүткеттинген дугаары — Т-00007

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактылары, саннары болгаш өске-даа дыннаашкыннары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы: Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга аммазы. Тиражы 25.146.

Индекс 54240.

Чагыг № 75.